

सुखेत क्षेत्रको राजनैतिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक इतिहास

तारानन्द मिश्र

खसहरूको परिचय:

खसहरू को हुन् तथा कहाँबाट नेपालको पर्वतीय भूभागमा आएका थिए भन्नेबारे निश्चित प्रमाण अहिलेसम्म फेला परेको छैन। तिनकाबारे विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न विचार प्रकट गरेका छन्। रबर्ट शेफरका अनुसार खसहरू आर्यजातिका र काश्मीरी तथा दरदहरू जस्तै हुन्। उनका विचारमा भारतयुद्धकालमा (१२००-१४०० ई. पूर्वतिर) खसहरू शतलज नदीका माथिल्ला भागमा र मानसरोवर लेक वरिपरि बस्ने गरेका थिए। उनले खसहरूलाई नेपाल र कुमाउँका हिमाली क्षेत्रका वासिन्दा पनि भनेका छन्।^१ श्री गिंअरसनका अनुसार खसहरूका पूर्खा मध्यएशियाबाट पश्चिम-उत्तरभारत, हिमालयका पादभाग हुँदै नेपालसम्म बसोबास गरेका थिए। उनका विचारमा खसहरूको नेपालभित्र प्रवेश मार्कण्डेय पुराणकाल (तेस्रो-पाँचौं श. ई.) मा भएको हो।^२ उनका विचारमा खसहरू क्षेत्री थिए र तिनको भाषालाई खस भाषा जसलाई पछि नेपाली भाषा भनिएको हो। मनुस्मृति (१०/४४) मा

कम्बोज, यवन, शक, पारद, पार्थियन, चीन, किरात, दरद, खस, चोड र द्रविड आदिलाई पतित क्षेत्रीय (ब्राह्मक्षत्रीय) भनिएको छ।^३ महाभारत शल्यपर्व (अध्या. ४४, श्लोक २०५६-७०, अध्या. ४५, श्लोक २१००) मा प्रस्थल, मद्र, गांधार, खस, वसाति, सिन्धु, सौवीर र आरट्ट आदिबारे उल्लेख पाइन्छ र तिनलाई 'नष्टधर्मा' भनि सम्बोधन गरिएको पाइन्छ। खसहरूसँग चीन र किरातहरूबारे बराहमिहिरको वृहत्संहितामा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।^४ खसहरूको उल्लेख मत्स्यपुराण, श्रीमद्भागवत, महाभारतको कर्णपर्व र द्रोणपर्वमा पाइन्छ। दिनेशचन्द्र सरकारले खसहरूलाई हिमालका निवासी र आधुनिक कश्मीरी र खकका जातिका पूर्वज भनी लेखेका छन्।^५ इगर मोंटका अनुसार खसहरू नेपालका अशोककालीन एउटा प्रमुख जाति थिए।^६ श्री स्ट्रैङ्का अनुसार अशोकका अनुश्रुतिहरूले उनको पर्वतवासी खसहरूसँग नजीकको सम्बन्धबारे प्रकाश पार्दछ। अशोक खसराज्यमा पुग्दा उनको भव्य स्वागत गरिएको थियो। दुई जवान (खस) 'सैनिकहरू उनको सेवामा आएका थिए र तिनले नै उनको राजदरवारका दुईवटा

^१ R. Shafer, *Ethnography of Ancient India*, Wiesbaden, 1954, P. 53, In his book he has also shown (P. 43) two maps depicting the region of the Khasas. He further says 'some Khasas having been left behind in the Himalayas of Nepal and Kumaon'.

^२ G.A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, Vol. IX, Part. IV, Delhi, 1968, 18.

^३ U. N. Ghoshal, *The Age of Imperial Unity*, 1968, Ed by R.C. Majumdar, P. 256.

^४ *Brihat Samhita*, Edt. by V. Subrahmanya, Ch. XIV, sloka, 29-31; P.R.Sharma, *Preliminary Study of the Art and Architecture of the Karnali Basin*, Paris, 1972, P 14, P. 38, footnote-17; Ram Niwas Pandey, *Making of Modern Nepal*, New Delhi, 1997, PP 75-78.

^५ D.C. Sircar, *Cosmography and Geography in Early Indian Literature*, Calcutta, 1967, P. 83.

^६ P.H.L. Eggmont, *The year of Buddha's Mahaparinirwana, The Dating of Historical Buddha*, Edt. by H. Berchert, Gottingen, 1991, P. 141. He further says-'It illustrates anyway Asoka's link with the khasas of the Nepalese Tarai and with their Buddhist faith very well.'

द्वारहरूको दाजुका आक्रमणबाट रक्षा गरेका थिए।^७ बाबुराम आचार्यका अनुसार 'काश्मीरतिरबाट बसाई सरेँ आएका खसआर्यहरू एघारौँ शताब्दिका मध्यतिर, जुम्लाको सेंजा नदीको किनारमा 'सेञ्जापुरी नामक शहरलाई राजधानी बनाई नागराज भन्ने व्यक्तिले एक राजवंशको जग बसालेका थिए।'^८ प्रयागराज शर्माले पश्चिम नेपालका क्षेत्री जातीलाई प्राचीन खसहरूका वंशज भन्ने सम्भावना व्यक्त गरेका छन्।^९ तर खस जस्तै खत्रीहरू पनि एउटा अर्कै आर्यसमूह हुने सम्भावना छ, किनभने ३२६-३२० ई. पूर्वमा पंजावका सीमावर्ती क्षेत्रमा सिन्धुनदीको तल्लोभागमा बस्ने र सिकन्दर समक्ष आत्मसमर्पण गर्ने जातिहरू मध्ये अम्बष्ठ, क्षत्रीय (खत्री) र बसाति अथवा यौधेय (ओस्सदाई) थिए।^{१०} खस जातिसँगै खत्री जाति पनि पंजाब सिंधुबाट नेपालका पश्चिम पहाडी प्रदेशमा आएको हुन सक्दछ। श्री एटकिन्सनका मतमा खसहरू नागजाति सरह एउटा बलियो आर्यजाति हो। यो जाति मध्यएशियाबाट धेरै अगाडि कशगर, हिन्दुकुश, काश्मीर, कुल्लु, कुमायुँ र नेपालमा आई, हिमालय पर्वतमालाका विभिन्न भागमा बसोबास गरेका थिए।^{११} डी. एन. मजुमदारले खस जातिलाई भूमध्यसागरीय (Mediterranean Stock) समूह र प्रदेशका वासी भनेका छन्।^{१२}

यस वंशजलाई राजा अशोकचल्लका राज्यकालको ल. सेन. संवत् ७४ वैशाख (ई.सं. १२७४ अथवा १२७८)^{१३} को अभिलेखमा 'खसदेश राजाधिराज' भनिएको छ। चौधौँ श. ई. तिर लेखिएको गोपालराजवंशावली (पृ. ४३) मा र केशरवंशावली (पृ. १०) मा उनलाई खशिया (खसिया) भनि सम्बोधन गरिएको छ।

अशोकावदान (२०० ई. सं. तिर लेखिएको पुस्तक) र दिव्यावदान (तेस्रो-चौथो ई. संवत्तिर लेखिएको पुस्तक) मा खसमल्लबारे उल्लेख पाइन्छन्।^{१४} तिब्बतका प्रसिद्ध विद्वान लामा तारानाथले १६०८ ई. मा बौद्धधर्मको इतिहासमा लेख्दछन् - 'पर्वतदेशहरू नेपाल र खसियाले विद्रोह गर्दा अशोकलाई तिनको शमन गर्न पठाइएका थियो।'^{१५} तर अशोकावदानमा अशोकले खस र तक्षशिला देशलाई कब्जामा लिएको भन्ने उल्लेख पाइन्छ।^{१६}

हालसालै तल्लो मुस्तांगमा गरिएका उत्खनन र अध्ययनबाट पश्चिम एशियाबाट पजाब र काश्मीर हुँदै आर्यजातिका अनेक समूह नवपापाण युगमै (नवौँ-आठौँ श. ई. पूर्वतिर) नेपालका उत्तरी पर्वतश्रेणीमा गुफा तथा नदीका किनारमा बसोबास गरेका अवशेषहरू फेला परेका छन्। जसको केही सम्बन्ध यी प्राचीन खसजातिसँग छ कि ? यस्तै एशियामाइनरका बोगाजकोई नाउको ठाउँबाट १४०० ई. पूर्वको अभिलेखमा खत्री (Hittites) र मितानी (Mitan's) जातिहरूका माँफमा सन्धि भएको उल्लेख छ। यसको साथै बेबीलोनिया माथि १७४६-१९८० ई. पूर्वतिर राज्य गर्ने कस्सी (Kassites) र पश्चिममा सतलज देखि पूर्वमा नेपालको गण्डकी प्रदेश सम्म आठौँ शई देखि हिमाली क्षेत्रमा राज्य गर्ने कत्युरी वंशका राजाहरूसँग पनि नेपालका खसहरूको केही सम्बन्ध भएको अथवा नभएको कुराहरूतिर अध्ययन हुन पर्ने आवश्यक छ। पंजाबका प्राचीन खत्री (कथैडी अथवा कथ) जाति, प्राचीन पंजाबका मल्ली र मालवजन (पछि मालवा प्रदेशका निवासी), प्राचीन यौधेय जाति, जालंधर र ताकीदेश, वृहत्संहितामा उल्लेखित कुलूत जाति, यमुना-सतलज-ब्यासका घाटीमा बस्ने प्राचीन कुनिंद

^७ J. S. Strong, Legend of King Asoka, Princeton, 1983, P. 208

^८ बाबुराम आचार्य, नेपालको संस्कृति परम्परा, २०५४, पृ. १०४-५, पृ. १२३, गारेरखापत्र दैनिक, भाद्र १५, २०२० साल।

^९ प्रयागराज शर्मा, कर्णाली घाँटीका मुर्तिकला र स्थापत्यकला, १९७२, पृ. १४।

^{१०} राधाकुमुद मुकर्जी, हिन्दु सभ्यता, १९६५, पृ. २९७।

^{११} E. T. Atkinson, Kumaon Hills, Delhi, 1974, PP 380-399.

^{१२} D. N. Majumdar, Races and Cultures of India, Bombay, 1961, P. 143.

^{१३} श्री धनब्रजले ल. संवत् ७४ लाइ वि.सं. १३३५ (ई. १२७८) भनी उल्लेख गरेका छन् (पुर्णिमा-६, २०२२, पृ. २०) भने श्री अनन्तशयनम अल्टेकरले यसलाई ई.सं. १२७४ भनी गणना गरेका पाइन्छ।

^{१४} R. K. Mukherjee, Chandragupta and the Mauryan Empire, The Age of Imperial Unity, Ed. by R. C. Majumdar, Bombay, 1968, P. 70 Mukherjee writes - 'According to Divyavadana, he (Asoka) extended his conquest to the Kingdom of the Khasas'. He further writes 'A Buddhist text Divyavadana relates that he conquered the Svasa (Khasas) Country; तारानाथ मिश्र, सम्राट अशोक र नेपालसँग उनको सम्बन्ध, प्रज्ञा-८२ ख, २०५३, पृ. ५७-७६।

^{१५} Lama Chimpa and Alka Chattopadhyaya, Taranatha's History of Buddhism in India, Delhi, 1990, 51; Taranath (P. 53) says that Asoka had 'attacked many cities and brought under his rule the whole territory from the Himalaya to the Vindhya.'

^{१६} J. Przyluski, The legends of Emperor Asoka in India and Chinese Texts, translated by Dilip Kumar Biswas, Calcutta, 1967, P. III.

र राजस्थानका अनेक जन-जातिसँग पनि खस जातिको सम्बन्ध भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सुर्खेत जिल्ला भेरी, अञ्चलको पाँच जिल्ला मध्ये एउटा जिल्ला हो । यो जिल्ला २८°५९' दश ८२°१४' देखि २८°५८' उत्तरी अक्षांश र ८०°५९' देखि ८२°२' पूर्वी देशान्तरमा फैलिएको छ । यस जिल्लाको भूबनोट निम्न प्रकारको छ । यसका दक्षिणमा चुरे, भित्री मधेश र मध्यभागमा महाभारत पर्वतमाला छन् । यसको जिल्ला कार्यालय सुर्खेत, काठमाडौँ सरह चारैतिर पहाडले घेरिएको छ र त्यसको माँझमा समथल भाग छ । अहिले यस उपत्यकाभित्र एउटा वीरेन्द्रनगर नगरपालिका र जर्बुटी, लाठीकोईली तथा उत्तर गंगा गाउँ विकास समितिहरू छन् । यो मध्य पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका तीन अञ्चल र १५ ओटा जिल्लाको क्षेत्रीय सदरमुकाम हो । यस उपत्यकाको दक्षिण भागमा दानवताल तथा यसका उत्तरमा दैलेख-दुल्लु र जाजरकोट, दक्षिणमा बाँके र बर्दिया, पूर्वमा राप्ती अञ्चलका सल्यान र दाङ्ग जिल्ला, पश्चिममा सेती अञ्चलका डोटी, अछाम र कैलाली पर्दछन् । सुर्खेत जिल्ला भएर बग्ने ठूला-ठूला नदीहरू मध्ये कर्णाली र भेरी नदी तथा साना नदीहरूमा क्रमशः बबई, शारदा, सोत खोला, निकास खोला, इन्द्राम खोला, चिगाड खोला, भुप्रा खोला, गोछे खोला, सानी खोला, र जुम खोला छन् । यस उपत्यका भित्र बुलबुले ताल पनि छ । सुर्खेत जिल्लाको मध्यसमथर भाग र चुरे श्रृंखलामा ठूलो घना जंगल छ जसमा साल, सिमल, कर्मा, चाप, खयर, सिसौ, साल, हरो, वरो र आँपका रूखहरू छन् । यहाँ बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, नेवार, कामी, दमाई, सार्की, गाइने, मगर, गुरुङ्ग, वादी, थारू, माँझी, सन्यासी, शाख, चौधरी, राजी, बोटे र राउटे जातिका मानिस बस्दछन् । सुर्खेत जिल्ला र उपत्यकाले पश्चिम नेपालको भारतीय मध्यदेशलाई दैलेख-दुल्लु-सेँजा हुँदै तिब्बत र मानसरोवर भील^{१०} (तिब्बतका जानजुङ्ग र गुगेप्रदेश) लाई

जोड्ने एउटा महत्वपूर्ण राजमार्गका रूपमा प्रख्यात थियो । यस राजमार्गले एकातिर तराई, जम्बुद्वीपका अन्तर्वेदी (मञ्चिमप्रदेशलाई तिब्बतसँग जोड्दथियो भने अर्कोतिर उच्च हिमाली पर्वतीइ प्रदेशहरूमाथि पूर्व-पश्चिम (काश्मीरदेखि सिक्किमसम्मको) भागसँग सम्पर्क स्थापित गरेको थियो । जुम्लाका राजा बलिराजको राज्यकाल (ई.संवत् १४०४) मा काश्मीरका महात्मा चन्दननाथ मानसरोवरको तीर्थयात्रामा आएका थिए ।

सुरखेत शब्द सुर+क्षेत्र बाट बनेको हुन सक्दछ, जसको अर्थ हुन्छ देवभूमि र देवताहरूको प्रदेश । विक्रमसंवत् १३७० (ई. १३१३) मा राजा रिपुमल्लको शासनकालमा सुर्खेतमा लेखिएको बौद्ध धर्मको पुस्तक 'अभिसमयालंकार' मा 'सुरक्षेत्र' शब्दको प्रयोग भएको छ ।^{११} हाम्रा प्राचीन ग्रन्थहरूमा सुर र असुर (आर्य र अनार्य) माँझ युद्धपछि देवताको विजय पश्चात् अनेक क्षेत्रहरूका नाउँ देवक्षेत्र अथवा आर्यक्षेत्रले सम्बोधन गरिएका थुप्रै प्रमाणहरू छन् । सुरखेतको दक्षिण भागमा रहेको दानवतालले पनि यहाँ आर्य र अनार्यका अनुश्रुतिबारे पुष्टि गर्दछ ।

सुर्खेत नाउँ प्राचीनकालमा पंजाबभन्दा पूर्वका चार भागहरू (क्रमशः जालंधर, कांगडा-त्रिगर्त), चम्बा, कुल्लु, तथा मण्डी-सुर्खेत) मध्ये एक भागको नाउँ रहेको थियो । यस बाहेक कनिंघमले पंजाबका प्रबाल गाउँ र भेलम नदीका माँझमा सुखेत्र नाउँको नदी थियो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । उनका विचारमा सुखेत्र नदीको किनारमा चौथो श. ई. पूर्वमा अलेक्जेण्डर र राजा पोरषका माँझ युद्ध भएको थियो । अर्को उदाहरण कश्मीरका राजा अबन्ति वर्माका मन्त्रि सुरले ई. संवत् ७५४-८८३ भित्र कश्मीरउपत्यका उलारभीलका किनारमा सुरपुर नाउका नगर निर्माण गराएका थिए ।^{१२} यस्तै काठमाडौँ

^{१०} मेचीदेखि महाकाली, भाग-४, पृ. ६०३-६६९, मा सुर्खेत-दैलेख बाटोमा रहेको सिद्धनाथका पाइला र त्यससँग सम्बन्धित एउटा अनुश्रुतिले पनि बनारसबाट मानसरोवर जाँदा सुर्खेत भएर जाने राजमार्गबारे पुष्टि गर्दछ । अनुश्रुतिअनुसार एउटा सिद्धपुरले वाराणसीबाट त्यस ठाउँमा पाइला हालेका थिए र उनको अर्को पाइला मानसरोवरसम्म पुगेको थियो । जेठ महिनामा प्रत्येक वर्ष पहिलो मंगलवारका दिनमा मेलपानी र गोठी काँडाका मानिसहरूले यहाँ पुजा गर्दछन् । शाके संवत् १२७६ (ई. १३१४) मा निर्मित पाथर नाउली कुवा र विश्रामशाला, दुल्लु धारस्थानमा दुल्का राजा प्रताप साही र मानसाहीले वि.सं. १६२५ मा निर्माण गरिएका पाटी र वि.संवत् १८७६ (ई. १८१९) मा राजेन्द्रवीर विक्रम शाहका राज्यकालमा जसपाउ थापाले बालेश्वर भन्दा केही पर निर्माण गराएका विशाल धर्मशालाले त्यसबखत राजमार्गमा बटुवाहरूको कतिको चलनचल्ती थियो भन्ने प्रमाणित गर्दछ ।

^{११} राहुल सांकृत्यायन, तिब्बतमा रहेको संस्कृत भाषाका हस्तलिखित पुस्तकको खोज, लुशियानो पेटेक, मध्यकालीन नेपालको इतिहास, १९५८, पृ. १०८-१०९, धनबज्र ब्रह्मचार्य, कर्णाली प्रदेशको इतिहासको एक भूलक, पुर्णिमा, अंक ६, २०२२, २५, पाद टिप्पणी, हरिराम जोशी, सुर्खेत-एक संक्षिप्त अध्ययन, मधुपर्क, २०३५, अंक-११, पृ. ४७, सो पुस्तकमा निम्न बमोजिम सुर्खेतको उल्लेख छ - 'सुरक्षेत्रे श्री रिपुमल्लदेव राज्ये' ... । अभिसमयालंकारका क्रमशः भुजिमोल, रञ्जना, र देवनागरी लिपिमा लेखिएका हस्तलिखित पुस्तकहरू, आचार्य, हरिभद्र र द आचार्य विमुक्तिसेनले सारेका नौवटा प्रतिहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छन् - बौद्धविषयका ग्रन्थसूचि, भाग-१, रा.अभि., काठमाडौँ, २०५४, पृ. १-२, र पृ. ६२ ।

^{१२} अलेक्जेण्डर कनिंघम, प्राचीन भारतको भूगोल, वाराणसी, १९६३, पृ. १४८ र पृ. ८३-८४ ।

उपत्यकामा पनि प्राचीन पशुपति क्षेत्रलाई ने.सं. ५३३ (ई सं. १४१२) को एउटा अभिलेखमा - 'देवपट्टन' भनिएको छ (रेग्मी, १९६६, III, ४९) र यस्ता अनेक अभिलेख र वंशावलीहरूमा यो शब्द पाइन्छन् । माथिका यी सुरपुर, देवपट्टन र सुर्खेत शब्दहरूले प्रायः एउटै अर्थ - 'देवभूमि अथवा देउताका नगर' लाई बोध गराउँदछन् । यसरी सुर्खेत शब्दको प्रचलन पंजाब क्षेत्रमा चौथो ई. पूर्वमा रहेको र त्यसको सांस्कृतिक प्रभाव नेपालको खस क्षेत्रमा परेको साथै यी सम्पूर्ण क्षेत्रका आपसी नजीकको सम्बन्ध रहेका यस्ता थुप्रै प्रमाणहरू पाइन्छन् ।^{३०} श्री जनकलाल शर्मा (प्रज्ञा, अंक १४, पृ. १६) र श्री ज्ञानमणी (नेपाल निरुक्त, २०४०, २७) ले एउटा प्राचीन पद्य प्रस्तुत गरेका छन् जसमा हिमाली क्षेत्रलाई पाँच भागमा निम्नानुसार बाँडिएका छन् - 'खण्डा: पञ्च हिमालयस्य कथितौ, नेपाल, कूर्माचलौ, केदारोथ जलन्धरो अथ रूचिर: कश्मीर संज्ञा अन्तिम:।' (हिमालय पर्वतमालाका पाँच भाग मध्ये नेपाल, कुमायुं, केदार (गढवाल), पंजाब (हिमाचल प्रदेश समेत) र कश्मीर रहेका छन् ।) यी प्रदेशहरूमा आपसमा नजीकको आर्थिक, सामाजिक र धार्मिक सम्बन्ध थिए ।

सुर्खेत र कर्णाली गण्डकी क्षेत्रको भूगर्भिक स्थिति

डा. चन्द्रकान्त शर्माले कर्णाली र गण्डकी उपत्यकाको भूगर्भ र निर्माणबारे अध्ययन विवरण प्रस्तुत गर्दै यस क्षेत्रलाई पूर्वमा टेथीस समुद्र भित्र रहेको र त्यसका उत्तर र दक्षिणमा अंगारा र गोंडवाना क्षेत्र थियो भन्नु भएको छ । पछि ज्वालामुखीको प्रकोपले गर्दा अनेक ठाउँमा समुद्र भित्रबाट अग्ला-अग्ला पर्वतहरूको उत्पत्ति भयो । यी क्रियाहरू कार्बोनीफोरस र

मेसोजौइक कालमा भएका थिए तर प्लाइस्टोसिन कालसम्म हिमालय पर्वत शृंखलाको निर्माण कार्य पूरा भैसकेको थियो ।^{३१} हिमालयको यस भेकका लागि त्यतिकै महत्वपूर्ण सूचना चिनियाँ भूगर्भ वैज्ञानिक च्युवागले १९७७ ई. मा आफ्ना प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका भनाइ अनुसार प्लाइस्टोसिन कालमा हिमालयपर्वत श्रेणी समुद्रतलबाट १००० मीटर मात्र अग्लो थियो । भारतीय समुद्रतल क्षेत्रबाट आएको मनसुन वर्षा गर्मी याममा यस हिमाली क्षेत्रमा पनि हुने गर्दथ्यो । यस सूचनाले तिब्बती पठार र हिमाली क्षेत्रबाट मानव र जीवजन्तुको विकासक्रमका अत्यन्त महत्वपूर्ण अवशेष पाउने सम्भावनातिर दिशानिर्देश दिन्छ ।

सुर्खेत उपत्यकामा रहेका प्रस्तरकालीन प्रागैतिहासिक अवशेषहरू

सुर्खेत उपत्यकाको जुन भौगोलिक स्थित छ त्यसले त्यहा पनि प्रस्तरकालका तीनवटै चरणका (नदी, खोला र तालका किनारमा) मानव वस्ती हुने र प्रस्तर हतियार पाइने अत्यधिक सम्भावना छ । यस्तै चुरे र महाभारत पर्वतशृंखलामा रहेको, सुर्खेतबाट अन्दाजी १०० मील पूर्वमा रहेको दांग-देउखुरी उपत्यकाका अर्जुनखोला, बबई खोला र तुईखोलाबाट जर्मन महिला कोर भिनस र बर्गेन विश्वविद्यालयकी प्रोफेसर राण्डी हालैडले प्लाईस्टोसिन होलोसिन (Pleistocene and Holocene) कालका १२०० देखि ८००० मिलेनियम बी.पी.कालका सोअन (Soan tool Industry) प्रविधिक हतियार, माइक्रोलिथिक र नवपाषाण (Neolithic) युगका ढुंगाका हतियारहरू पाइएका छन् ।

^{३०} हिमालयका पश्चिम र पूर्वका विभिन्न क्षेत्र र वस्तीमध्ये सांस्कृतिक र धार्मिक सम्बन्धहरूको केही निम्न उदाहरण प्रस्तुत छन् । पंजावको एउटा नाउ जालन्धर थियो । जालन्धर जालंधरीपीठ, पंजावमा र नेपालका खसक्षेत्रका अनेक ठाउँमा पाइएका छन् । रासकोटको एउटा वंशावलीमा दुल्लुका प्रतापीराजा जालंधरीको उल्लेख छ जसका वंशज मलयवर्म थिए । यसबारे विशेष चर्चा परिशिष्टमा गरिएको छ । श्रीनगर नाउको नगर कश्मीरमा सम्राट अशोकले वसालेका थिए । यसपछि अलकनन्दा नदीका किनारमा गढवाली राजा अजयपालले १३५८-१४१५ ई. संवत्तिर श्रीनगर शहरको स्थापना गरेको विवरण पाइन्छ । कर्णाली नदी र ककनीकोट नजिक मुगबु जिल्लामा पनि गुप्त श्रीनगर छ । पाल्पाली सेनराजाका दरबार क्षेत्रको नाउ पनि श्रीनगर डाँडा थियो । काठमाडौँ उपत्यकाका छत्र चण्डेश्वर (ई. सं. ६२६-६३५) पशुपतिका अभिलेखमा 'भगवत छत्रचण्डेश्वरस्य' को उल्लेख भएको छ । व्यास-यमना-सतलज उपत्यकाका प्राचीन निवासी कुनिन्दहरूका तामाका मुद्रामा पनि छत्रचण्डेश्वर (भगवत: छत्रचण्डेश्वर-महात्मन:-दि वेशचन्द्र सरकार, एज आफ इम्पी., युनिटी, १९६८, १६१, बनर्जी, हिन्दु मुर्तिकला, १९७४ १२२) अभिलिखित पाइन्छ । यस्तै हाले पाटनको मानदेवकालको ई संवत् ४८९ को अभिलेखमा उल्लेख भएको भीमादेवीको मुर्तिको प्रतिरूप पंजावको पुष्कलावती नगर नजीक भेटिएका कुरा महाभारतमा, युवानच्चांगको वर्णनमा (भीमादेवीका प्रतिरूप र खोतानबाट ५५-६० मील पूर्वस्थित भीमानगर) र तिब्बतका सातेबाट थाहा हुन आएको छ (बाटसं, युवानच्चांगको वर्णनमा (भीमादेवीका प्रतिरूप र खोतानबाट ५५-६० मील पूर्वस्थित भीमानगर) र तिब्बतका सातेबाट थाहा हुन आएको छ (बाटसं, युवानच्चांगको यात्राविवरण, १९७३, I, २२१, जीतेन्द्रनाथ बनर्ज, हिन्दु मुर्तिकला, १९७४, १३५, ४९५) । यस्तै शैवमतका शाक्ततन्त्रसंग सम्बन्धित बटुकभैरवको मुर्ति र मन्दिरहरू, काठमाडौँको पाटन, दुल्लुको धुलीश्वर तलडाँडामा रहेको वालेश्वर मन्दिर र सिलगढी बजार इन्द्रचौकमा रहेको बटुक भैरवको मन्दिरको प्राचीन रूप पंजावका तक्षशिला (सिरकप) बाट पाइएका अभिलेख (बडुस विश्वामित्रस) र औदुम्बर प्रमुख धरघोषका चाँदीमुद्रामा रहेको बटुक भैरवको चित्र र अभिलेखमा पाइन्छन् । प्रजावमा वानगंगा नदी छ भने नेपालको कपिलवस्तु जिल्लामा वानगंगा नदी पाइन्छ । (वि. भट्टराई, प्राचीन नेपाल सं. ३०-३९, पृ. ७०, थापर, १९८५, पृ. ८) । माथिका यी उदाहरणहरूले प्राचीनकालका अनेक देवता र नगरका नाउहरू नेपालका लिच्छवीकालमा काठमाडौँमा र पश्चिम खसमल्ल प्रदेशमा पाइएकोले खस प्रदेश र काठमाडौँ उपत्यकामा ठूलो परिणाममा आर्यजातिको वसाई प्राचीनकाल्यमा सप्रसिध्वक्षेत्र (पंजाब सिध, राजस्थान) का साथै प्राचीन पाञ्चाल क्षेत्रबाट सरेको र तिनले त्यहाँका सांस्कृतिक धरोहरहरू नेपालमा पनि सारेको व्यहोरा थाहा हुन्छ ।

^{३१} सी. के. शर्मा, नेपालको भूगर्भ, काठमाडौँ, १९७३, पृ. ३४-१४८

२०५२ सालमा पुरातत्व विभागका पुरातत्वविद् शुक्रसागर श्रेष्ठले त्यस उपत्यकामा गर्नु भएको पुरातात्विक सर्वेक्षणले पनि त्यहाँ प्रस्तरकालीन सभ्यताका पुरावशेष पाउने सम्भावनालाई प्रमाणित गरेको छ । त्यस अध्ययन अनुसार सुर्खेत खोलाको पूर्वमा इत्रामखोला र खोपी खोला छन् र यी खोलाहरू दक्षिणमा गएर भेरी खोलामा मिसिन्छन् । यिनका किनारमा अति प्राचीन मानवचिहानहरू (Burials) भेटिएका छन् । यस उपत्यकाको पश्चिम-दक्षिण र पूर्वतर्फ बांगेसीमल, गुप्तपुरगाउँ, माछापोखरी, सुब्बाकुना आदि क्षेत्रमा नवपाषणकालका अवशेषहरू पाइने सम्भावना छ । बांगेसीमल अस्थायी प्रहरीचौकीबाट ३०० मीटर पश्चिममा रहेको प्राचीन अवशेषमध्ये हातले निर्माण गरिएको भाँडाकुँडा (Handmade potteries), डोरीको छाप भएका भाँडाहरू (Cord-marked potsherds) र कीमती प्रस्तरका मालाहरू (Precious stone beads) पाइएका छन् । बांगेसिमल भन्ज्याङ्ग देखि पश्चिम भेरी नदीको किनारमा पनि प्रागैतिहासिक स्थलहरू पाउने सम्भावनातिर शुक्रसागरले हाम्रो ध्यान आकर्षित गर्नु भएको छ । यस्तै सुर्खेत उपत्यकाको दक्षिण-पूर्वमा मनिका गाउँका माछापोखरीसँगै केही साना-साना ओडारहरू (Small rock-shelters) छन् । त्यहाँ एउटा ओडारमा तीन जनासम्म बस्न सक्ने ठाउँ छन् । त्यहीको एउटा ठूलो ढुंगा (Stone Boulder) माथि पशुचित्र गहिरो गरी कुदिएको (Deep animal engravings) पाइएको छ ।^{२३} दक्षिण मुस्ताङको तीनवटा गाउँहरूबाट ई. सम्वत् १९९३ र १९९५ का आफ्ना क्षेत्रीय ऐतिहासिक र पुरातात्विक अन्वेषणका सन्दर्भमा जर्मनका परदीता पोलले यस्तै चट्टानमा कुदिएका चित्रहरू भेटाएका छन् (प्राचीन नेपाल-१५३, २००३, पृ. १-१४) । उनले ती

चित्रहरूका दृष्यहरूको रखांकन प्रस्तुत गरेबाट त्यसवखत त्यहाँ पाइने जनावरहरू मध्ये याक, गाईवस्तु, नीलो हरिण, घोडा र ककुरहरूलाई चिन्न सकिन्छ । ती रेखांकनबाट त्यस वखत प्रयोग भएका आयुधहरू क्रमशः डमरू र चन्द्राकार आकारका परशुहरू, तीर-धनुष, भाला, आदि थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । यस बाहेक जनावरका खूरहरू चन्द्राकार, गोलाकार त्रिभुजाकार, चतुर्भुजाकार, गोलाकार अथवा चतुर्भुज घेरा भित्र रहेका क्रसहरू, स्वस्तिक, पुष्प, सूर्य, स्तूप, विन्दुबाट निर्मित विभिन्न आकृतिहरू पनि पाइएका छन् । ती चित्रहरूद्वारा मान्छेहरू पैदल र घोडा माथि सवार भै पशु-शिकार गरिरहेका दृष्य पनि भेटिन्छन् । बालकृष्ण थापर (१९८५, २३-२४) का अनुसार भारतमा पाइएका यी शिला-भित्ति-चित्रहरू पूर्व पेलियोलिथ (८००० ई. पूर्व अगाडि) देखि मध्यकाल (८००-१३०० ई. सं.) सम्मका पाइएका छन् । यसै प्रसंगमा हिमाली पर्वतको तल्लो भागमा, कुमाउँ क्षेत्रमा पन केही प्रस्तरकालीन चित्रित ओडारहरू पाइएका र काश्मीरको बुर्जहोमबाट पाइएका ढुंगामाथि मानिसद्वारा जनावरको शिकारको दृष्य पाइनाले सुर्खेतमा पाइएका यी पशुचित्र कुँदिएका ढुंगा महत्वपूर्ण र नवपाषणयुगका हुन सक्ने सम्भावना छ ।^{२४} यस्ता नवपाषण युगका थुप्रै क्षेत्रहरू सिक्किमका उत्तरी भागबाट पनि पाइएका छन् र त्यहाँबाट काश्मीरका बुर्जहोम जस्तै एउटा अथवा दुईओटा प्वाल भएका किसानद्वारा प्रयोग गरिने ढुंगाका हतियारहरू (Harvesters and Celts) पाइएका छन् (थापर, १९८५, ३८) । उत्तर प्रदेशका हिमाली भूभागहरू अलमोडा र चमोली जिल्लाहरूबाट पनि नवपाषण कालका स्थलहरू (Prehistoric sites) पाइएका छन् (सी.बी. मिश्र, १९९५, पृ. ३१) काश्मीरका यी नवपाषण क्षेत्रहरूको कार्बन-१४ काल निर्धारण अनुसार २४००

^{२३} Gudrun Corvinus, Prehistoric discoveries in the foot-hills of Nepal, Ancient Nepal, Nos. 86-88, 1985, PP. 1-12; G. Corvinus, The Prehistory of Nepal, A paper presented at the 3rd World Archaeological congress, New Delhi, 1994; Randi Haaland, Report on the Archaeological Excavations in the Dang Valley; R. Haland, report on the Archaeological Survey in Dang Valley, No. 1993; Tara Nanda Mishra, Archaeological discoveries and field activities in Nepal during recent years, Journal of Nepalese Studies, Royal Nepal Academy, Kamaladi, Kath. 1996, Vol-1, No. 1, PP. 73-74.

^{२४} श्री शुक्रसागर श्रेष्ठ, सुर्खेत उपत्यकाको पुरातात्विक प्रतिवेदन, आपाढ २०५२ साल ।

^{२५} B. K. Thapar, Recent Archaeological Discoveries in India, Unesco, Paris, 1985, P. 10, P. 23 and P. 38, (Middle Paleolithic Cultures). Thapar has given the C-14 dates for the Middle Paleolithic Cultures as obtained from Indian Laboratories between 37000-11000 B.P (Agrawal, 1982). The fossils of Bos nomadicus, Elephas hysundricus antiquus and Equus were also discovered from the middle Paleolithic sites in Gujarat, Uttara Pradesh, Maharashtra, Andhra Pradesh and Madhya Pradesh in India. From period IC at Burzahom a stone slab depicted a hunting scene (P. 31, figure-17). C.B. Mishra, Archaeological Activities in India, 1993-94, Proceedings of sixth south Asian Archaeological Congress, Feb., 1995, Kathmandu, P. 31, Mr. Mishra has reported about the rock engravings depicting hunting scenes, animal figures etc discovered from Trangtra and Lukung in the Laddakh region. Such engravings have been also found from Taho in Lahoul and Spiti.

देखि १५०० ई. पूर्व देखिएको छ । सुर्खेतमा पाइएका यी सामग्रीहरू र स्थलहरूको अभै गम्भीरतापूर्वक खोजी र अध्ययन भएमा पाषणयुगका पुरातात्विक अवशेष र सामग्रीहरू त्यहाँबाट पनि भेटिने सम्भावना निश्चय नै छन् । यस बाहेक वीरेन्द्रनगर स्कूलसँगै एउटा ठूलो पुरातात्विक स्थल छ, जहाँ पाँच देखि सात मीटरसम्मको सांस्कृतिक अवशेषका तहहरू (Cultural Occupational Layers) पाइएका छन् । सुर्खेतमा नवनगरहरूको निर्माण र भौतिक विकास हुनु अगावै यी भग्नावशेषहरूबारे उत्खनन र अध्ययन आवश्यक छ, नत्र भने काठमाडौं उपत्यकाका नवपाषणयुगका सभ्यता जस्तै त्यहाँ पनि सबै नष्ट हुने छन् । यसरी विचार गर्दा प्रस्तर युग र प्रागैतिहासिक कालमा सुरक्षेत्र निश्चय नै कर्णाली उपत्यकाको सांस्कृतिक र आर्थिक केन्द्रस्थल रहेको हुनुपर्दछ, जसको चारैतिर अन्य वस्तीहरू तथा सांस्कृतिक समूहहरूको निवासस्थल थियो होला ।

वैदिककालदेखि मध्यकाल अगाडिसम्म सुर्खेत क्षेत्र

ऐतरेय ब्राह्मणमा हिमाली भेकका उत्तरमद्र र उत्तरकुरूका राजालाई अभिषेक पछि विराटपदवीले सुशोभित गर्ने परम्पराबारे उल्लेख छ ।^{१५} यस्तै अशोकचल्लको गोपेश्वर त्रिशूल अभिलेखमा उनलाई 'वैराटकुलतिलक' का विरूद्वले सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा आदित्य मल्लको शक सम्वत् १२४३ (१३२१ ई.) को दैलेखमा पाइएको ताम्रपत्रमा उनलाई 'विराटपीठाधिष्ठित देवता परायण' र शाके १३२२ को बलिराजको मुगुमा पाइएको ताम्रपत्रमा 'वैराटपुर नृपते' भनिएको छ । यस्तै दैलेखका राजा संसारीवर्माको शक संवत् १३१८ (ई. १३९६) को ताम्रपत्र लेखमा त्यस क्षेत्रलाई 'वैश्वानर ज्वालाक्षेत्र' भनिएको छ । शतपथ ब्राह्मण (१-४-१-१०, १७) मा वैदिक अग्निदेवतालाई 'अग्निवैश्वानर' भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ,

जुन विदेहराज माथवको विदेहभूमिविजयको प्रसंगमा आएको छ ।^{१६} यसरी खस क्षेत्रको राजाहरूले वैदिक परम्परालाई अपनाएका पनि र त्यसै अनुसारका पदवीहरू धारण गरेका र क्षेत्रका नाउँ पनि परम्परा अनुरूप राखेका प्रमाणहरू पाइन्छन् । यद्यपि यी प्रमाणहरू मध्यकालका हुन् र त्यसले प्राचीन वैदिक संस्कृतिलाई अंगाल्ने कुरालाई बोध गराउँछ । वैदिक अथवा महाभारत-रामायण र बुद्धकालका अवशेषहरू र स्मारकहरू हालसम्म यहाँ नभेटिएका दुईओटा कारणहरू छन् । पहलो कारण यस क्षेत्रको गम्भीर अध्ययन र क्षेत्रानुसन्धान भएको छैन, दोस्रो कारण मध्यकालभन्दा अगाडिका सबै सांस्कृतिक निधिहरू यस क्षेत्रका बराबर भूकम्पको प्रकोपका कारण नष्ट भई भूमिगत भएको होला, जसलाई साना-साना अनेक ठाउँमा पुरातात्विक उत्खनन गरी पाउन सकिने सम्भावना छ । सुर्खेत-दुल्लु-दैलेख क्षेत्र नजीकै दक्षिणी क्षेत्रमा ई. पूर्व ६००-३०० भित्र दोस्रो सांस्कृतिक जागरण र भौतिक विकासको लहर यस क्षेत्रमा पनि फैलिएको हुनुपर्दछ । मौर्य साम्राज्यको उदयकालमा अनेक साना-साना जातिका साथै अफगानिस्तान-ईरानसम्मका भू-भाग माथि त्यसको प्रभाव र आधिपत्य कायम भएको पाइन्छ । दिव्यावदान, अशोकावदानका साथै लामा तारानाथले समेत खस प्रदेशमाथि अशोक र उनको पूर्व वंशजको आधिपत्य तेस्रो श. ई पूर्वमा कायम रहेको र एक पटक यहाँका निवासीहरूले विद्रोह गर्दा अशोक स्वयं त्यस क्षेत्रमाथि फेरि कब्जा गर्न आएका थिए भनी सूचना दिन्छ ।^{१७} उनलाई खस प्रदेशका पहाडी प्रदेशको बाटो देखाउने उनका सेवामा कार्यरत दुई जवान खसमल्ल दाजूभाई थिए । अशोकले हिमाली खस प्रदेशलाई कब्जा गरेको प्रमाण उनका लुम्बिनी, गोटिहवा, कनकमुनि बुद्धका परिनिर्वाणस्थलमा रहेका स्तम्भलेखहरू र देहरादून नजीक कालसीमा रहेको उनको अभिलेखहरूले प्रस्तुत गर्दछन् ।

^{१५} ऐतरेय ब्राह्मण, अध्याय ८, १४, उपेन्द्र ठाकुर, मिथिलाको इतिहास, दरभंगा, १९५६, ६७, 'उदीच्या दिशि ये के च परण हिमवत जनपदा उत्तरकुरू, उत्तर-मद्रा इति वैराज्ययैव ते अभिषिच्यन्ते विराडित्येनानभिषिक्तानाचक्षेत्र ।'

^{१६} जान इरविन, अशोककालका स्तम्भहरू, बलिङ्गटन पत्रिका, नम्बर १९७६, ७१८, राधाकुमुद मुकर्जी, हिन्दुसभ्यता, १९६५, ११०, पुष्पीमल्लका १३५६ ई संवत्का ताम्रलेखमा पनि दुल्लुनगर परिक्षेत्रमा रहेका तीन ओटा 'वैश्वानर-ज्वालाक्षेत्र (शीर्षस्थान, नाभिस्थान र पादुकास्थान) बारे उल्लेख भएको पाइन्छ । ('अग्निघन समिद्धोद गच्छ ज्वालाजलजिह्वाल प्रत्यक्ष वैश्वानर - त्रायधिष्ठान परम पावन-श्री दुर्लभ्यनगरे ।') योगी नरहरिनाथ वैश्वानर ज्वाला पुराणम्, २०१२ काशी, इतिहास प्रकाश-सन्धिपत्र संग्रह, वि.सं. २०२२, पृ. ६९, राम निवास पाण्डे, पश्चिम नेपाल, १९९७, पृ. ५८४ र पृ. ६१९ ।

^{१७} Lama Chimpa and Alaka Chattopadhyaya, Taranatha's History of Buddhism in India, Delhi, 1990, P. 51, footnote 12 and p. 53, 'Meanwhile, peoples of hilly countries like Nepal and Khasya revolted. Asoka was sent with army to subdue them. Without difficulty Asoka subdued the hilly races, imposed levy and annual tax on them. According to Asokavadana (Przyluski, The legends of Emperor Asoka, English translation, 1961, p. 111) Asoka during his youth subdued the country of the Khasas and Taksasila. He brought under his rule the whole territory from the Himalayas to the Vindhya'. त्यस क्षेत्रमा बौद्धधर्मको प्रसार स्थविर मज्जिमको दलले गरेका थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ । (तारानन्द, प्रज्ञा ८२ ख, पृ. ७०-७४) । ए. एल. बासम (The wonder that was India, Bombay, 1963, 29) का मत अनुसार लगभग १०० ई पूर्व मा भएको महाभारत युद्ध पछि राजनीतिक शक्ति र सांस्कृतिक केन्द्रहरूको विस्तार पूर्वतिर गंगा-यमुना दोआब र कुरू पांचालक्षेत्र (काम्पिल्य, कौशाम्बी, अहिच्छत्र, आसन्दीवत्, मुष्णार, अन्यकुञ्ज, र कारोती आदि प्रमुख नगर) मा भएको पाइन्छ । सुर्खेत क्षेत्र कुरू-पांचालको उत्तरमा पहाडी क्षेत्र हो ।

यस पछि रूद्रदामनको गिरनारवाट पाइएको (ई. १५० का) अभिलेखमा 'कुंकुरापरांत' प्रदेशलाई उनले विजय गरेको उल्लेख छ।^{१८} महाभारतमा चर्चा गरिएका यी कुंकुर जातिलाई डा. मोतीचन्द्रले पंजाबका खोखर जनका रूपमा परिचय गराउछन्। यी कुंकुर देशलाई भरतसिंहले चन्द्रभागा र भेलमभन्दा पनि पश्चिमसम्मका क्षेत्र भनी उल्लेख गरेका छन्। दिनेशचन्द्र सर कारले खसलाई हिमाली जनजाति भनेका छन् जसका पूर्वजहरू कश्मीरका आधुनिक खक्काहरू थिए।^{१९} यस पछि खसप्रदेश बारे अपरोक्ष चर्चा चौथो ई. सम्बत्तिर समुद्रगुप्तका अभिलेखमा (नेपाल-कर्तृपुरादि प्रत्यंत नृपतिभिर) पाइन्छ। खसमल्लबारे उल्लेख गर्ने पहिलो नेपाली अभिलेख हो मानदेवको चाँगुविजयस्तम्भ। ई. संवत् ४६४ को यस अभिलेखमा उनले आफ्ना मामासँगै गई सैयौं हात्ती-घोडा ली डरलागदो गण्डकी नदी तरी मल्लपुरीलाई जितेर फेरि आफ्ना देशभित्र फर्केका थिए (जित्वा मल्लपुरीन्ततस्तु ... जगाम स्वंकम देशम्)। मानदेवकालको यो मल्लपुरी कहाँ थियो त्यसबारे निश्चित प्रमाण पाइएका छैनन्, तर यो नगर सुर्खेत वरिपरिनै कही पाइने अनुमान गर्न सकिन्छ। पाली तिपिटक र उनका अटकथाहरूमा जम्बूद्वीप भन्दा अलग उत्तर कुरूद्वीपको उल्लेख छ। त्यहाँ उत्तरकुरूका राजाको नाउँ कुबेर भनिएको छ। सोणदण्ड जातकमा त्यस प्रदेशलाई हिमालयका उत्तरदिशामा तर अनोतत्तदह (मानसरोवर) का वरिपरिका क्षेत्र भनी वर्णन छ जहाँ एक पटक भगवान बुद्ध गएका थिए र भिक्षा मांगी अनेक भिक्षु समेत दिनभरी त्यहाँ वसेका थिए। ऐतरेय ब्राह्मण (८।१।४।४) मा पनि त्यसलाई हिमालयपर्वत पारी (परेण हिमवन्त) र वाल्मीकि-रामायण (४।४३, ५६) मा त्यसलाई उत्तरका समुद्र (उत्तरः पयसां निधि) ले घेरिएको क्षेत्र भनी उल्लेख छ (भरतसिंह, बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, १९९१, ५६-५७)। यसले हिमालपारी मानसरोवर दह बारे ब्राह्मणकाल र पाली तिपिटक काल (८००-२०० ई. पूर्व) मा थाहा थियो भन्ने ज्ञान

हुन्छ र हिमाल क्षेत्रमा प्राचीनकालमा यो उत्तरतिरको समुद्र भएको इलाका थियो भन्ने पनि बोध हुन्छ।

मध्यकालदेखि शाहकालसम्म सुर्खेत क्षेत्र

पृथ्वी मल्लको दुल्लु कीर्तिस्तम्भ (शाके १२७९ तदनुसार ई. संवत् १३५७) अनुसार खारी प्रदेशका नागराजले जुम्लाभेकको सेंजामा नगरको स्थापना गरी त्यहाँबाट शासन व्यवस्थाको स्थापना गरेका थिए।^{२०} त्यसपछि प्रामाणिक रूपमा राजा त्राचल्लको उल्लेख गर्न सकिन्छ किनभने उनका शासनकालका शक संवत् ११४५ (ई. १२२३) मा बालेश्वर महादेव (कुमाऊँ) स्थानबाट ताम्रलेख पाइएका छन् जसमा उनले आफ्ना शासनकालका सोढौं वर्षमा कतृपुरको विजय गरेका थिए भने उल्लेख छ। यसरी त्राचल्लको शासनकालको शुरूआतको प्रामाणिक मिति ई. संवत् १२०७ भन्दा केही वर्ष अगाडि देखि नै भएको कुराको बोध हुन आउँछ। यसैका आधारमा नागराजको शासनकालको अनुमान एघारौं ई. संवत् थियो भन्न सकिन्छ, किनभने यी दुई राज्यको बीचका माँझका शासकहरू क्रमशः चाप, चापिल्ल, काचल्ल, र ऋधचल्लको हालसम्म कुनै अभिलेख र शासनको प्रमाण पाइएको छैनन्। प्रथम खसराजा नागराजाका अन्दाजी २००-२५० वर्षपछि कुँदिएको पृथ्वीमल्लको वंशलेखमा यी चारजना राजाका नाउँ काल्पनिक हुने अनुमान गर्न सकिन्छ।^{२१} त्राचल्लको बालेश्वर ताम्रपत्र दुल्लुबाट जारी गरिएकोले तिनको राजधानी सेंजा बाहेक दुल्लु पनि भएको कुरा यसले प्रमाणित गर्दछ। साथै यस ताम्रपत्रमा उनले कर्तृपुरका (कार्तिकेभपुर र हाल जोशीगढका नाउँले प्रसिद्ध) नगर र तिनका राजाहरूको नाश गरेको पनि उल्लेख गरिएको छ। उनका छोरा अशोकचल्लका तिन ओटा अभिलेखहरू बोधगयाबाट पाइएका छन्, जसमध्ये लक्ष्मण सेन संवत् ७४ वैशाखमा कुँदिएको अभिलेखमा उनलाई 'सपादलक्षशिखरि खसदेशराजाधिराज' (सवालखा पर्वत शिखर

^{१८} वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखका अध्ययन, दिल्ली, १९६१, II, पृ. ४५।

^{१९} डा. मोतीचन्द्र, ज्योग्राफिकल एण्ड एकोनोमिकल स्टडीज इन दी महाभारत, पृ. ४६, डा. भरतसिंह उपाध्याय, बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, प्रयाग, १९९१, ३९०, D.C. Sircar, Cosmography and Geography in Early Indian Literature, Calcutta, 1967, P. 83.

^{२०} 'भट्टारक नागराज' उल्लेख भएका एउटा बौद्धमूर्ति श्री राहुल सांस्कृत्यायन अनुसार गढवालको बाडाहाटमा पाइएको छ। राहुल, गढवाल, पृ. ११२, ३४९, धनबन्ध बज्राचार्य, पुर्णिमा-६, २०२२, पृ. १९

^{२१} नेपाल उपत्यकाभित्र लिच्छवि वंशका राजाहरूको विवरणमा पनि निम्नानुसारका काल्पनिक नाउँहरू पाइएका छन् -

(क) मानदेवको चाँगुमा रहेको सं. ३८६ ई. ४६४ को अभिलेखमा वृषदेव-शंकरदेव-धर्मदेव र मानदेवको नामोल्लेख पाइन्छ।

(ख) केवलपुरको ध्रुवदेव-जिष्णुगुप्त (ई. संवत् ६२६-६३३ भित्र) का अभिलेखमा वसुराज-महीदेव-मानदेवका नाम पाइन्छन्।

(ग) पशुपति जयदेव (ई. संवत् ७३५, संवत् १५७) का अभिलेखमा जयदेव-वृषदेव-शंकरदेव-धर्मदेव-मानदेव भनि कुँदिएका छन्। यसरी मानदेव देखि जयदेवसम्म जम्मा २७१ वर्षभित्र जयदेव प्रथम, वसुराज, महीदेव आदि अप्रामाणिक राजाका नाउँहरू पाइन्छन् र तिनको प्रामाणिकतालाई जयस्थिति मल्लकालका वंशावलीले कायम गर्न सक्दैन। पृथ्वीमल्लको यस अभिलेखमा पनि त्यस्तै चारओटा राजाका अविश्वसनीय नाउँ उल्लेख भएका छन्।

भएका खस देशका महाराज) भनिएको छ र उनले बोधगयामा विहार, बुद्धप्रतिमा र गन्धकुटि (बौधमन्दिर)) निर्माण गराएका थिए।^{३१} यस कार्यको लागि उनका अनेक अधिकारीहरूसँगै, कश्मीरी पण्डित भदन्त गुचपथी पनि गएका थिए। शायद बोधगयाको मन्दिर निर्माण पछि बोधगया, खजुराहो र कांगडाका शिखरशैलीका मन्दिरहरूबाट प्रेरणा पाई उनले सुर्खेतको दक्षिणमा काँक्रे विहार क्षेत्रमा विशाल ढुंगाको मन्दिर निर्माण गरेको सम्भावना छ। तर अहिलेसम्म सुर्खेतबाट उनका एउटा पनि अभिलेख पाइएको छैन।^{३२}

अशोकचल्लका छोरा जितारीमल्लले आफ्नो राज्य पूर्वतिर विस्तार गर्ने प्रयास गरेको प्रमाण पाइन्छ। निजको शासनकालको शक संवत् १२१४ (ई.सं.१२९२) को एउटा अभिलेख सुर्खेत, वीरेन्द्रनगर क्षेत्रबाट चौधनचौरमा रहेको एउटा भग्न मन्दिर बाट पाइएको छ। यस मन्दिरका निर्माता आशा साहु र उनकी धर्मपत्नि रूद्रादेवी थिए। नेपालको वंशावली अनुसार जयतारी मल्लले काठमाडौं उपत्यकाको अन्त्येाल राजनीतिक वातावरणको अवसरमा यहाँ दुई अथवा तीनपटक सम्म आक्रमण गरेका थिए। केशर वंशावली (पत्र सं. १०) अनुसार उनले ने.सं. ४०८ (१२७८ ई.) र ने.सं. ४१४ (१२९३ ई.) मा र गोपाल वंशावलीले उनको आक्रमण ने.सं. ४१२ (१२८९ ई.) मा भएको उल्लेख गर्दछ। सुर्खेतको मंगलगढीमा रहेको आनन्ददेवको अभिलेखले ('श्रमीदानन्दमल्ल भूभुज ... देवा') उनको राज्य त्यहाँ कायम रहेको प्रमाणित गर्दछ।^{३३} उनको शक संवत् १२२१ (ई. संवत् १२९९) को दुल्लु ज्वालाजी मन्दिरको अभिलेखले उनले खस राज्यमाथि शासन गरेको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ।^{३४} गोपाल राजवंशावली (पत्र-४४ र पत्र ४६) ले ने.सं. ४४१ चैत्र (ई.सं. १३२०) महिनामा संभवतः आदित्यमल्लले भक्तपुरको राजवास किल्ला, जसलाई रूद्रमल्लले ने.सं. ४३९ (ई.सं. १३१८)

मा निर्माण गराएका थिए, भत्काएको र ने.सं. ४४८ (ई.संवत् १३२७) मा फेरि उनले नवक्वाठ, शाखर क्वाठ (शिखरापट्टनको किल्ला) फोरेको, गाउँ-गाउँमा आगो लगाई ललितपुरको पुलचोक विहारमा बाइस दिनसम्म बसी सो नगरलाई घेरा हालेका थिए। सो आक्रमणबारे केशर वंशावली (पत्र सं. १२) ले पनि उल्लेख गर्दछ र त्यहाँ भनिएको छ कि उनले ललितपुरबाट निकै रकम (दण्ड) असूल गरी लगेका थिए। उनको गोरखा सन्नीगाउँ विहारको १३२१ ई. को ताम्रपत्रलेखबाट^{३५} पनि सुर्खेत उपत्यकाको पूर्वमा गोरखा प्रदेश र गोपाल राजवंशावली (पत्र-४६ 'सं. ४४८.... खसिया राजा आदीतमल्लया कटकन वस्यम नवक्वाठ कास्यम्' अनुसार ई. संवत् १३२७ मा नुवाकोट प्रदेशसम्मका भूभाग खसराज आदित्यमल्लको अधीनमा रहेको प्रमाणित गर्दछ। साथै गोरखाको यस अभिलेखले भक्तपुरका राजवासकोट (राजदरवारसँगै रहेको किल्ला) भत्काउने उनी नै थिए भनी प्रमाणित गर्दछ। यसले सुर्खेत देखि काठमाडौं सम्मको एउटा पूर्व-पश्चिम राजमार्ग क्रमशः सुर्खेत-कपिलवस्तु-लुम्बिनी-रामग्राम हुँदै चितवन उपत्यकापछि माथि उक्ली क्रमशः पालुंग-चन्द्रागिरी-थानकोट भएर थियो भनि सूचना पाइन्छ। आदित्य मल्लको एउटा अभिलेख दुल्लुको पादुका ज्वालास्थानमा पाइएको छ। यस अभिलेखमा उनलाई आजितमल्ल (जनकलाल, प्रज्ञा-१४, वि.सं. २०३२, १३, धनवज्र, पूर्णिमा ६, २३, प्रयागराज, १९७२ ई., पृ. ४२) भनिएको छ र यो शाके संवत् १२२१ (ई. १२९९) मा कुँदिएको हो। आदित्यमल्लको अर्को अभिलेख सुर्खेतको नगर विकास योजना कार्यालयको आँगनमा रहेको चैत्य तथा बुद्धमूर्ति समेत कुँदिएको स्तम्भमा पाइएको छ जसमा 'जयादित्यमल्लदेव' भन्ने वाक्य कुँदिएका छन्। यस बाहेक उनको अर्को लेख दैलेख-दुल्लु माँफ रहेको एउटा गुफाको पर्खालमा छ। यसमा - 'उँ सत बुद्ध । सि (श्री)

^{३१} लामा तारानाथको चिंगलराज (चगलराज) बारे उल्लेख गर्दै उनले वज्रासान वा तुरूक्क (तुर्क) हरूद्वारा भत्काएको नवतले महागान्धोव (मुख्य मन्दिर) को माथिल्लो चार तल्लाको मन्दिर र अन्य मन्दिरहरूको पनि मर्मत गराएका र त्यहाँ धेरै धन दिएका थिए भन्ने ब्यहोरा प्रस्तुत गरेका छन्। लामा तारानाथले चिंगलराजलाई बंगालका एउटा शक्तिशाली राजा भनेका छन्। वास्तवमा यी खस राजा अशोकचल्ल नै हुने बढी सम्भावना छ (चट्टोपाध्याय, तारानाथको भारतमा बौद्ध धर्मको इतिहास, १९९०, पृ. ३२०)।

^{३२} यी तीन ओटा अभिलेखहरूमध्ये दुई ओटामा ल.सेन (संवत् ५१ भाद्र र ७४ वैशाखमा जारी गरिएका थिए भने तेस्रो अभिलेख बुद्धपरिनिर्वाण संवत् १८१३ मा जारी गरिएको थियो) श्री अनन्तशयनम अल्टेकरका मतअनुसार यिनलाई ई. संवत्मा लैजाँदा क्रमशः १२५१, १२७४ र १२६९ मा अभिलेखित गरिएको थियो। (G. Roerich, Biography of Dharmaswamin, Patna 1959, pp. XVI-XVIII); धनवज्र बजाचार्य, पूर्णिमा-६, २०२२, २०) ले लं. सेन. सं. ५१ र ७४ लाई वि.सं. १३१२ (ई १२५५) र वि.सं. १३३५ (ई १२७८) भनी गणना गरेका छन्। तिब्बती भिक्षु धर्मस्वामीले १२३४ ई. मा मगधको राजधानी बोधगयामा राजा बुद्धसेनलाई भेटेका थिए। बुद्धसेन र उनका छोरा जयसेनका शासन अवधि १२३० देखि १२८५ ई. सम्म कायम थियो र यी दुवै राजाहरू खसराजा अशोकचल्लका समकालीन थिए।

^{३३} हरिराम जोशी, सुर्खेत-एक संश्लिप्त अध्ययन, मधुपर्क, जेष्ठ २०३५, वर्ष ११, अंक १, पृ. ४८। पूर्ण प्रकाश नेपालले (प्राचीन नेपाल, अंक ८१, जेष्ठ २०६१, पृ. ५), सुर्खेतबाट आनन्द मल्लको शाके सं. १२४४ को अभिलेख बारे उल्लेख गरेका छन्।

^{३४} धनवज्र बजाचार्य, पूर्णिमा ६, २०२२, पृ. २३, सो अभिलेख निम्न प्रकारको छ - 'श्री आजीत मल्ल राजा (स) परीवारिचरं जयतु श्रिनाथराउत (शाके १२२१)'

^{३५} मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख, २०३०, पृ. १-८, रामनिवास पाण्डे, पश्चिम नेपालका राज्यहरूको इतिहास, कला र संस्कृतिको अध्ययन १९९७, पृ. १३४-३५।

आजितमल्ल राजपारिव? सपरिवारम् जयतु शक १२२१' लेखिएको छ।^{३६} आनन्दमल्ल संगसंगै आदित्यमल्ल र यक्षमल्ल (अक्षमल्ल-जक्षमल्ल) को शासन खस क्षेत्रमा रहेको प्रमाण तिनका एउटै मितिका अभिलेखहरू जारी गरिएकोबाट थाहा पाइन्छ। यक्षमल्लको गल्लीले मिति १०३७ वैशाख भनी नाउँ समेत उल्लेख भएको एउटा स्तम्भलेख सुर्खेतको राप्तीकाँडाबाट पाइएको छ जसमा उनकी रानी सत्यरूपादेई (देवी) को पनि नामांकित छ (अभिलेख निम्नप्रकार छ- 'राजाधिराजक्षदेवमल्ल', हरिराम, मधुपर्क, २०३५ जेष्ठ, पृ. ४९, जनकलाल, प्रज्ञा-१, पृ. १०)। हरिराम जोशीले यसको मितिलाई सच्याई शाके १२३७ (१२९५ ई) गर्ने प्रस्ताव गर्नु भएको छ। जुन सत्यको नजीक छ।

अगाडि नै उल्लेख भैसकेको छ कि रिपुमल्लका राज्यकाल (वि.सं. १३७० तदनुसार ई. १३१३) मा लेखिएको बौद्धधर्मबारे पुस्तक अभिसमयालंकार सुर्खेतबाट पाइएको छ (सुरक्षेत्रे। राजराजेश्वर. श्री रिपुमल्लदेव राज्ये)। यस पुस्तकको मितिभन्दा एक वर्ष अगाडि उनको अभिलेख निगलिसागरको अशोकस्तम्भमाथि पाइएको छ। सो निम्न प्रकारको छ - 'उमणि पद्मे हुं श्री रिपुमल्ल चिरं जयतु १२३४' (श्री रिपुमल्ल चिरायु रहन्, ई. संवत् १३१२)। उनको अर्को लेख जसमा मिति छैन, लुम्बिनी अशोक स्तम्भको माथिल्लो भागमा यस प्रकार कूदिएको छ - 'उं मणि पद्मे हुं। श्री रिपुमल्लश्चिरञ्जयतु।' त्यसै अभिलेखको तल्लो पंक्तिमा - 'संग्राम (मल्लः) जयः आदि वाक्यले रिपुमल्लसंगै लुम्बिनीमा उनका छोरा पनि आएका थिए भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ।

निगलिसागरको अभिलेख मुनि र माथि मजुर कूदिएकोले रिपुमल्लको राज्यको राजकीय भण्डामा मयूर चिह्न थियो कि भन्ने एउटा महत्वपूर्ण सूचना दिन्छ। खस, यौधेय, कुनिन्द, त्रिगर्त आदि जाति लडाई गर्ने प्रख्यात जातिहरू थिए। यौधेयहरूका मुद्रामा स्कन्द (कार्तिकेय, कुमार) का वाहन मजुर अथवा कुकुट र कार्तिकेयको मूर्ति पाइन्छ। (कनिन्धम, प्राचीन भारतीय मुद्रा, वाराणसी, १९६३, पृ. ७७, फलक, ६, सं. ६, ७, ८)। यसले खसमल्लहरूको केही सम्बन्ध यौधेय जातिसंग भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। शायद रिपुमल्लकै बौद्धस्थलहरूको तीर्थयात्राका सिलसिलामा सेनामैनाबाट प्राप्त खसमल्लहरूको

अभिलेख कुँदिने शिलापट्टिकामा 'उमणि पद्मे हुं' भनी लेखिएको, एउटा मन्दिरको ठूलो आमलक र एउटा बुद्धमूर्ति लुम्बिनी ल्याई राखिएको छ। उक्त शिलापत्रमा राजाको, नाउँ उल्लेख भएको छैन र यो अभिलेख मेटिसकिएको छ। यहाँ यो स्मरणीय छ कि सैना-मैना शायद त्यही प्राचीन रामग्राम हो जहाँ भगवान बुद्धले मज्झिम-निकायका रामग्राम-सुत्तको उपदेश दिएका थिए। यसै गाउँमा भगवान बस्दा सारिपुत्रका भाइ चुन्दसमणुद्देसले पावामा निगण्ठ नाटपुत्त (महावीर) को निर्वाणवारे उनलाई सूचना दिएका थिए। यस ठाउँमा रिपुमल्लले एउटा विशाल बौद्ध मन्दिर निर्माण गराई यो प्रस्तरको बुद्धमूर्ति स्थापना गरेका होलान्। गोपाल वंशावली (पत्र-४३) अनुसार नेपाल संवत् ४३३ फागुण (१३१२ ई.) मा रिपुमल्लले नेपाल उपत्यका भित्र आक्रमण गरेका थिए। तर उनको यस आक्रमणमा उनले यहाँ जयतारीमल्ल जस्तो गाउँ-गाउँमा आक्रमण गरेका, दण्ड असूल गरेको आदि जनतालाई दुःख दिएको उल्लेख छैन। उनले आफ्नो काठमाडौंको अठार दिनको प्रवासमा बुंगमतीमा अवलोकितेश्वर देवताको दर्शन गरे, पशुपतिनाथको दर्शन गरे र स्वयम्भू चैत्यमा पनि पूजा गरी त्यहाँ ब्रतबन्ध गर्नेहरूलाई भोज ख्वाएका थिए। धनवज्रले उनलाई अत्यन्त धार्मिक प्रवृत्तिका राजा भनी विचार व्यक्त गरेका छन्। सिंजाको चोकी खोला नजीक रहेको उनको अभिलेख अनुसार उनले लोकेश्वरबारे लघुरत्नत्रय नाउँका पुस्तकको रचना गरेका थिए। उनका कालमा सुर्खेत एउटा बुद्धिजीवीहरूको केन्द्रस्थल र सांस्कृतिकारूपमा अत्यन्त जागृत थियो भन्ने थाहा पाइन्छ।

रिपुमल्लसंग राज्यशासन गर्ने उनका काकाका छोरा आदित्यमल्ल (ई.सं. १२९९ पादुकास्थान अभि-१३२७ ई) लाई हामी उनीभन्दा अगाडि शासन संचालन शुरू गरेको र उनी पछि पनि शासन गरिहेको पाउँछौं। आदित्यमल्ल पछि कल्याणमल्ल र उनका छोरा प्रतापमल्लका समयमा सुर्खेतको कस्तो स्थिति थियो यो थाहा हुन सकेको छैन। यिनका समकालीन कुनै अभिलेख हालसम्म नपाइएकोले यी दुवै खस राज्यका उत्तराधिकारीहरू राजा भै धेरै वर्ष शासन गर्न नपाएको भनि अनुमान गर्न सकिन्छ। भोटको वंशावली अनुसार प्रतापमल्लले राज्यत्यागी खोजरनाथका शाक्यविहारमा भिक्षु भईसकेका थिए। यसभन्दा अगाडि उनले आफ्नी छोरी शकुनीमालाको विहा गेलावंशका

^{३६} हरिराम जोशी, मधुपर्क, २०३५ जेष्ठ, पृ. ४९, सुर्खेत नगरविकास योजना कार्यालयको र दुल्लु-दैलेख माफको गुफालेख हरिराम जोशीले प्रकाशित गरेका छन्।

पुण्यमल्लसँग गरी उनैलाई साम्राज्य सुम्पेका थिए। पुण्यमल्लका एउटा ताम्रपत्र (वि.सं. १३९४, ई. सं. १३३७) गोररखाका ताड्वैविहारबाट पाइएको छ जसमा आदित्यमल्लले सो विहार लाई दिएको दानलाई फेरि पुष्टि मात्र गरेका छन्। पुण्यमल्लका पालमा पनि एकपटक ने.सं. ४५४ (ई. १३३३) ले सूचना दिन्छ (सं. ४५४ भाद्र-खसियान स्याङा -- लिस डण्ड कास्यपिन सङ्का मे चोया)। यस आक्रमणको प्रतिध्वनी पुण्यमल्लको ई.सं. १३३४ को ताम्रपत्रमा उनलाई परमसौगातको उपाधि साथै अन्य देशहरू (जुन सत्यता नभएको अलंकार मात्र हो) सँगै नेपालसँग कर लिने राजा भनी पाइन्छ।^{३७} गोपाल वंशावलीअनुसार पुण्यमल्ले ई. संवत् १३३३ मा यहाँबाट कर संग्रह गरी साँखूमा आगो समेत लगाएका हुनाले नेपाललाई करद्राष्ट्र (करदीकृत नेपाल) भनिएको हो, तर यस अभियानमा उनी आफू न आई आफ्ना सैनिकहरू मात्र पठाएका थिए होलान्, किनभने गोपालवंशावलीले उनको नाउँको उल्लेख गरेको छैन। यसरी पुण्यमल्लको शासनकाल १३२८ ई. मा शुरू भई १३३७ तिर अन्त भएको थियो।

पृथ्वीमल्ल

पुण्यमल्लपछि उनका छोरा पृथ्वीमल्ल खसदेशको राजगद्दीमा ई. संवत् १३३८ देखि बसेका थिए। उनकी दुईवटी रानीका नाउँ क्रमशः धर्ममाला र दीपमाला थिए। पृथ्वीमल्ल गेलावंशका प्रतापी राजा भए। उनको समयमा उनको राज्य विस्तार कुमाऊँ, गढवाल, डोटी, अछाम, बझाङ, रासकोट, कास्कीकोट (पोखराको उत्तर-पश्चिमी भाग) र पर्वतसम्म भएको पाइन्छ। उनको कास्कीकोट र पर्वतविजय अभियान पनि सुर्खेत उपत्यकाकै बाटोबाट भएको होला भनी अनुमान गर्न सकिन्छ। उनका दुल्लु वरपर रहेका अनेक अभिलेखले र दुल्लुमा रहेका

ई संवत् १३५७ को कीर्तिस्थम्भले पनि उनको राज्यकालमा सुर्खेत-दुल्लु क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिकाबारे प्रकाश पार्दछ। उनकै राज्यकालमा सत्यालवंशी देववर्माको ई. संवत् १३५४ को पाथर नाउली अभिलेखमा कुवाँ, विश्रामशाला र पञ्चध्यानीबुद्धका स्मृतिस्वरूप पाँचओटा चैत्यको निर्माण गरेको कुरा छ। यस अभिलेखबाट त्यस बाटोको अत्यधिक धार्मिक र व्यापारिक महत्व रहेको बारे प्रकाश पार्दछ।

सूर्यमल्ल अभयमल्ल

पृथ्वीमल्लपछि उनका उत्तराधिकारी अभयमल्ल सेंजाको राजगद्दीमा बसे। तर उनीले धेरैकालसम्म सेंजामा बस्न नसकी उदम्बरपुरी नाउँको नयाँ नगर बसालेका थिए। अभयमल्लको ई संवत् १३७६ को ताम्रपत्र अछामबाट पाइएको छ जसमा उनलाई उदम्बरपुरीका शासक, बालगोपाल, शेषनागका अवतार का साथै बहादुर राजा भनिएको छ। त्यस ताम्रपत्रमा उनको लागि कम्बोज, बाहलिक तथा इरानबाट घोडा नजरानाका रूपमा आउँथ्यो भन्ने पनि वर्णन छ। नरहरिनाथले उदुम्बरपुरीलाई डोटीको डुम्राकोटसँग चिनारी गराएका छन् (नरहरिनाथ, वि.सं. २०१३, ७७३, रामनिवास, १९९७, १४३^{३८})। उनका बाजुरा र म्याग्दीका संजेल गाउँबाट पाइएका ताम्रलेखमा उनलाई - 'हिमाली क्षेत्रका बालगोपाल' र 'अञ्जननारायण राय' भनी सम्बोधन गरिएकोले उनको समयमा राजधर्म बौद्धबाट हिन्दूधर्मतिर ढल्केको भनी सूचना दिन्छ। मलयबम रावला उनका राजदरवारभित्रका एउटा कर्मचारी थिए। अभयमल्लको एउटा खंडित अभिलेख ज्वालस्थान पादुका देवलको पीठमा रहेकोले शाके संवत् १३०७ (ई. १३८५) तिर दुल्लु-दैलेख क्षेत्रका साथै सुर्खेत पनि उनको नियन्त्रणमा रहेको थाहा पाइन्छ।^{३९}

^{३७} योगी नरहरिनाथ 'हिमवत्संस्कृति', १-१, पृ. ३४-३५, धनवज्र, पुर्णिमा ५, पृ. २६। गोपाल वंशावलीले १३५३ ई. मा दक्षिण देशबाट आएका जयस्थितिमल्लले राजल्लदेवीसँग विवाह गरेको उल्लेख गर्दछ। महादेवी देवलदेवीको मृत्यु पश्चात् एक वर्ष पछि १३६६ ई. मा उनी शक्तिशाली शासकका रूपमा देखापरे थाले तर ने.सं. ४९२ (१३७१ ई.) र ने.सं. ४९४ (१३७३ ई.) को युद्धमा उनलेआफ्ना सारा शत्रुलाई नष्ट गरी नेपाल उपत्यकाका अत्यन्त शक्तिशाली शासकका रूपमा प्रतिष्ठापित भए। त्यसपछि यस उपत्यकाभित्र खसहरू मात्र नभई कुनै पनि बाहिरी शक्तिको आक्रमण भएन (गो.रा.वंशा. फा-५३, ५५, र ५६)।

^{३८} यहाँ अन्य देश र जातिहरूसँगै दुम्बरपुरीबारे उल्लेख गरेको छ। पाणिनि व्याकरणमा ग्रिक इतिहासकार प्लिनीले औदुम्बर जातिबारे चर्चा गरेका छन् तथा 'औदुम्बर' लेखिएका प्रथम श.ई. पूर्वका मुद्राहरू काँगडाको ज्वालामुखी क्षेत्रबाट पाइएका छन् (कनिंघम, प्रा. भारतीय भूगो, १९६३, ६६-६७)। महाभारत सभापर्वमा-'औदुम्बरा दुर्विभागाः' भनी उल्लेख छ, जहाँ उनलाई 'कौटुम्ब' पनिभनिएको छ। जीतेन्द्रनाथ वनर्जीले औदुम्बर प्रमुख शिवदास, रुद्रदास धरघोषका पहिलो, दोस्रो श.ई. पूर्वका मुद्रामा परशु र विशुल समेतको शिवमन्दिर र 'भगवती महादेवस्य राजराजस्य' भनी अभिलेख समेत पाइएको सूचना दिएका छन् (हिन्दु मुर्तिकलाको विकास, १९७४, ११८)। दिनेश चन्द्रसरकारले शाल्वजातिका ६ ओटा समूहमध्ये एउटा समूह औदुम्बर भएको र तिनीहरू काँगडा, गुरदासपुर र होशियारपुर जिल्लामा बस्दथिए। साथै अहिलेका अजमेरकोटका जोहिया राजपुतसँग तिनको परिचय गराएका छन् (द एज अफ इम्पी. युनिटी, १९६८, १६)। विनयीपटकमा (भरतसिंह, १९९१, ३८५ 'कम्बोज-गान्धालेसु' र 'योनकम्बोज गन्धारान' भनी सँगै उल्लेखबाट यो देश गन्धार र बलोचिस्तान नजिक थियो भन्ने थाहा पाइन्छ। कम्बोजका घोडा र खच्चरहरू (कम्बोजका अस्स, कम्बोजकै अस्सतरे) को उल्लेख जातक कथाहरूमा पाइन्छन्। महावस्तुमा कम्बोजका अत्यधिक राम्रा खालका घोडाहरू (कम्बोजक अश्ववर) बारे उल्लेख छ। यसैप्रकार जैनग्रन्थ उत्तराध्यायन सुत्रमा कम्बोजका खुब दौडने घोडाहरू भेटी चढाएको वर्णन छ। (भरतसिंह, १९९१, पृ. ३७८-३८१)। विमलचरण लाहाले कम्बोजलाई पाकिस्तानका रजौरी, हजारा आदि जिल्लासँगै काफिरिस्तानसम्म विस्तृत प्रदेश भनेका छन् (द एज अफ इम्पी. युनिटी, १९६८, १५)।

^{३९} जनकलाल शर्मा, प्रज्ञा-१४, पृ. १३, मोहनप्रसाद खनाल, राजा अभयमल्लका अभिलेख, समीक्षा, २०२८, अंक ३०, पृ. ७।

मेदिनी बर्मा (मेदिनीमल्ल)

अभयमल्लपछि मेदिनीमल्ल सेंजाको राजगद्दीमा बसी शासन गरेको व्यहोरा शाके संवत् १३१५ (ई. १३९३) को सेंजाबाट जारी गरिएको एउटा ताम्रपत्र प्रकाशित गरेका छन् जसमा उनलाई मेदिनीमल्ल भनिएको छ। (रामनिवास, १९९७, १६०)। माथिल्लो ताम्रपत्रका अनुसार उनले जुमला स्वर्णग्राम नगरमा विशाल सेतो चौघरा निर्माण गरेका थिए। रामनिवास पाण्डेले तिब्बती वंशावली र मेदिनी बर्माकै ताम्रपत्र लेखका आधारमा बलिराजलाई मेदिनी बर्माका ज्वाईं र उनका उत्तराधिकारी भनेका छन्। मेदिनी बर्मा जुमला र दुल्लुबाट शासन गर्ने मल्लवंशी नागराज र गेलावंशी पुण्य मल्लका अन्तिम शासक उत्तराधिकारी भए। उनीपछि सत्यालवंशका राजा बलिराजले सेंजाबाट शासन गर्न थाले। किनभने मेदिनी बर्माका छोरा थिएनन् र आफ्नो छोरीको बलिराजसँग विहा गरी उनले सन्यास लिएका थिए। यसै बखत उतातिर रासकोटी मलैवम्मले आफ्ना छोराहरूलाई बाईस भागमा राज्य बाँडेका थिए। मलैबर्माका शाके संवत् १३०० (ई.सं. १३७८) को ताम्रपत्रलेख र शाके १३११ (१३८९ई) को जाजरकोटबाट पाइएको ताम्रपत्रलेख, अभिलेख र वंशावलीबाट उनका शासन सुर्खेत, दुल्लु-दैलेख, जाजरकोट, कालिकोट, विलासपुर, सल्यान, सिञ्जा र जुम्लामा रहेको कुरा प्रमाणित हुन्छ। यसैक्रममा शाके संवत् १३४२ (ई १४२०) को सुर्खेत फिनीकाँडा क्षेत्र र दुल्लु शिरस्थानको ज्वालादेवी मन्दिरको शाके सं. १३९१ (१४६९ ई.) को अभिलेखले त्यस प्रदेशमा त्यस बखत चन्द्र उपनाम भएका क्रमशः विद्याचन्द्र, उदयचन्द्र, उद्योतचन र महीचन्द्र राजाहरूको उल्लेख आउँछ। यी राजाहरूको नामोल्लेख भएका दुईवटा अभिलेखहरूलाई जनकलाल शर्मांले 'अज्ञात राजाहरू' भनी तिनको परिचयबारे अनभिज्ञता व्यक्त गरेका छन् (प्रज्ञा-१४, पृ. १० र पृ. १२)। तिनको इतिहासबारे खोजी गर्न हामीले कुमायूँको इतिहासलाई केलाउनुपर्दछ। कुमायूँप्रदेशका चम्पावत राजधानीबाट राज्य गर्ने उद्यानचन्द्रबारे एटकिन्सनले उल्लेख गरेका छन् र

उनको राज्य १४२० ई तिर भएको व्यहोरा उल्लेख गरेका छन्। डोटी र कुमायूँका बीच पछि १४५० ई. देखि सोह्रौं शताब्दि सम्म पटक-पटक युद्ध भएको र कहिले डोटी र कहिले कुमायूँको विजय भएको हामी पाउँछौं।^{१०} सुर्खेत र दुल्लु ज्वालामाई मन्दिर अभिलेखका राजा उदाचन्द्र र उद्योतचन कुमायूँका राजा उद्यानचन्द्र नै हुन् भने (जसको अत्यधिक संभावना, नाउँ र मितिको समानताले गर्दा छ) यस क्षेत्रमा ई संवत् १३९१ देखि १४२० सम्म उनको पनि उपस्थिती रहेको कुरा थाहा पाइन्छ। दुल्लुका मलैवर्मावंशज राजा प्रताप शाही र तिनका भतिजा मानसाहीको राज्यकालमा शाके संवत् १५०४) र श्री संवत् १६३९ (तदनुसार ई. संवत् १५८२) मा नाथपंथी शैवयोगी लगननाथका चेला आतमनाथले लाटीकोइलीको मन्दिर वाराणसीबाट रामकृष्ण नाउँका सथपित बोलाई निर्माण गराएका थिए। महाराजाधिराज प्रताप साहीकी रानीले ई. संवत् १६६८ मा देवानधारा (गोमतीधाराका नामले पनि प्रसिद्ध) लाई जीर्णोद्धार गराएकी थिइन्। यसै वंशका विलासपुरबाट शासन गर्ने राजा सुल्तान शाहीले ई.सं. १६३४ मा विलासपुर गढीको तल रहेको मकरधारा निर्माण गराएका थिए। वि.सं. १६२५ (तदनुसार ई.संवत् १५६८) मा दुल्लुका राजा प्रतापशाही, राजकुमार मानशाही र दैलेखका राजा संग्राम शाही मिलेर दुल्लु शीरस्थानमा एउटा पाटी बनाई ज्वालामाईलाई अर्पण गरेका थिए। तर सुर्खेत क्षेत्र दैलेखका राजाहरूको कब्जामा रहेको थियो भनी लाटीकोइली मन्दिरको ई. संवत् १५८२ को अभिलेखले प्रमाणित गर्दछ। रासकोटी वंशावली र दुल्लुका वंशावली बमोजिम दैलेखका प्रथम राजा संसार बर्मा थिए। १७८९-१७९० ई मा श्री ५ रणबहादुर शाहका राज्यकालमा सरदार कालु पाण्डे र अमरसिंह थापाको नेतृत्वमा गोरखाली सेनाले सुर्खेतमा दुल्लुका सेनालाई परास्त गरेका थिए र सोही वर्ष (वि.सं. १८४६) मसिर महिनामा गोरखाली सेना कालु पाण्डेको नेतृत्वमा दुल्लुभिन्न पसेको थियो (नरहरिनाथ, इति.प्रकाश, अंक-२, भाग ३, पृ. ४३८^{१०क})। यसरी दैलेख-

^{१०} विश्वनाथ भट्टराई, प्राचीन नेपाल, अंक ३०-३९, वैशाख २०३४, पृ. ४६, Etkinson, Kumaun Hills, Delhi, 1974, P. 527. He writes-'His-Udayachand 1420 AD Possessions-therefore extended from the Sarju on the north to the Terai on the south and from the Kali westwards to the Kosi and Suwal'. हुन त अर्को उद्योगचन्द्र नाउँका राजाले त्यसैवंशमा १६८० देखि १६९८ ई) सम्म शासन गरेका थिए। डोटीका राजा अजुनमल्लका छोरा भूपतीन्द्रमल्लको शासन डोटीमा १५५८ ई. तिर थियो। उनले आफ्नो छोरीको विहा कुमायूँका राजा कल्याणचन्द्रसँग गरेका थिए। तर उनको मृत्युपछि उनका छोरा हरिशाही र ज्वाईं कल्याणचन्द्रका माँफ्रशीरा क्षेत्रका लागि भयंकर युद्ध भयो जसमा कल्याणचन्द्रको मृत्यु भयो। पछि कल्याणचन्द्रका छोरा रुद्रचन्द्रले डोटीमाथि आक्रमण गरी शीरा क्षेत्रलाई हरिशाहीको छोरा रामशाहीसँग खोसेका थिए। यस किसिमसँग डोटी, कुमायूँ र गढवालका शासकहरूका माँफ्रमा बराबर लडाईं भइरहने अनेकौ घटना छन् (रामनिवास पाण्डे १९९७, १७५)।

^{१०क} नेपालदेशको इतिहास, प्राचीन नेपाल, अंक २४, २०३० (१९७३), पृ. १, मा सो बारे निम्न विवरण पाइन्छ 'शक्ति १७१२ मा सरदार अम्बरसिंह थापा, कप्तान गोपैयां, कप्तान रणवीर खत्री र सरदार शन्साधन शाहीले कम्पनी २ र कास्कीका जयभद्र वोहरा, थरघर, उमराउ समेत साथमा लिई सुरखेतको लडाईं मारी दैलेख सर गरे।'।

दुल्लु-सुर्खेत क्षेत्र वृहद् नेपालराज्यमा गाभिएको थियो र सो समयमा त्यहाँका राजा उत्तम शाहीले नेपाल राज्यको आश्रय स्वीकार गरेका थिए । वि.सं. २०१७ सालमा राज्य-रजौटा उन्मूलन नभएसम्म त्यहाँ रासकोटी राजा मलय बर्माका वंशजहरूले नेपालराज्यका आश्रित राजाका रूपमा शासन संचालन गरेका थिए ।

सुर्खेत-दुल्लु क्षेत्रमाथि गोरखाली शाहवंशको प्रभुत्व कायम भएका अनेक प्रमाणहरू त्यहाँ पाइन्छन् । राजेन्द्रवीर विक्रम शाहको समयमा ई. संवत् १८१९ मा बालेश्वरमा धर्मशाला निर्माण गरिएको थियो भने समकालीन अभिलेखहरू पादुकास्थान र धूलीश्वर मन्दिरमा पनि पाइएका छन् । यसै दुल्लुका राजा विक्रम शाह, रामदत्त शाहदेखि बहादुर शाहसम्मका नाउँको उल्लेख भएको ई. संवत् १८३५ को अभिलेख ज्वालामाईको धूनिघरमा पाइएको छ । यहाँ राजा राजेन्द्र विक्रम शाहदेवका राज्यकालमा जारी भएको क्रमशः १८९६ र १८९८ वि.सं.को रूक्कामा दुल्लु, दैलेख र सुर्खेतमा रैतीलाई सहूलियत दिन नियमकानून बारे निर्देशन पाइन्छ । (मोतीलाल पन्त, सुर्खेत: दैलेखको सेरोफेरो, २०५४, मुखपृष्ठ) यसपछि ई.संवत् १८७७ मा काजी जयमानसिंहले धूलीश्वर मन्दिरमा चँदुआ राखेका थिए । यसै गरी ई.संवत् १९०३ मा पृथ्वी वीर विक्रम शाहका शासनकालमा पादुका ज्वालास्थानमा चाँदीका चँदुआमा र बालेश्वर मन्दिरको घण्टामा ई. संवत् १९०४ को अभिलेख पाइएको छ । यसरी खसक्षेत्रमा पछि स्थापित सम्पूर्ण बाइसी राज्यमाथि बृहत् नेपालको शासन विस्तार हुन गएका प्रमाणहरू पाइन्छन् । वि.सं. १८५९, १८७९, १८८१, १८८५, १८९६, १८९७, १८९८ र १९०६ का रूक्का तथा पत्रहरू लाई पढ्दा सुर्खेतमा धेरै कम बस्ती थियो, जसको कारण औल लाग्ने रहेछ । ती पत्रहरू अनुसार शाहकालीन प्रशासक र भारदारहरूले सुर्खेत र दैलेखमा बस्ती बसाल्न र जग्गा आवाद गर्न निकै ठूलो प्रयास गरेका थिए । (सुर्खेत दर्पण, २०५४, ५६३-५८४) ।

यस प्रकार सुर्खेत-दुल्लुक्षेत्र र सुर्खेत उपत्यका प्रागैतिहासिक कालदेखि लिच्छवीकाल (९०० ई.) सम्म सम्पूर्ण खसराज्यको राजधानी र केन्द्रीय राजनैतिकस्थल रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । सुर्खेत उपत्यकाभित्र भविष्यमा गरिने अन्वेषण र उत्खनन

कार्यले यस मतको पुष्टि गर्ने आशा छ । दशौँ-एघारौँ ई. पछि खस राज्यको विस्तार तिब्बतको अधिकांश पश्चिमी भागमा भएकोले खस राजधानीलाई क्रमशः दुल्लु र सेंजाका माथिल्ला पहाडी भागमा सारिएको प्रमाण उपलब्ध हुन्छन् । सुर्खेत उपत्यकाभित्र हालसम्म काचल्लको अभिलेख पाइएका छैनन् तर पछि खसराज अशोचल्लको दुल्लु पादुकास्थानमा रहेको मिति नभएको बुद्ध मूर्ति अभिलेख, जयतारी मल्लका दुईवटा सुर्खेत चौधनचौर र घरेलु मन्दिरमा रहेको ई.सं. १२९२ का अभिलेखहरू, आनन्द मल्लको मिति नभएको सुर्खेत मंगलगढीको अभिलेख, यक्ष मल्लको (गल्लीले शाके १०३७ अंकित) सुर्खेत राम्री काँडा (१२९२ ई.आसपास) को अभिलेख, रिपुमल्लको शासनकालमा वि.सं. १३७०.मा लेखिएको अभिसमयालंकार नाउँको बुद्धधर्म विषयको पुस्तक जसमा लेखिएको छ-‘सुरक्षेत्रे राजराजेश्वर श्री रिपुमल्लदेव राज्ये’, का साथै आदित्यमल्लको समेत नगरविकास कार्यालय, सुर्खेतको अभिलेख पाइएका छन् । राजा विद्योजी, उदाचन्द्र र महीचन्द्र नाउँ भएका कुमायुँ चम्पावतका राजा ‘उद्यानचन्द्रको (ई. सं. १४२० वरिपरिका) सुर्खेत फिनीकाँडाको अभिलेख, बागढुंगा शिवालय सुर्खेतबाट शाके १३५४ (ई.सं. १४३३) को राजा पृथ्वी मल्ल कालका अभिलेख, लाटीकोयली सुर्खेत शिवमन्दिरबाट पाइएका शाके १५०४ (ई. १६३९) को दुल्लुका रास्कोटी मलय वर्मा वंशका राजा प्रताप शाही र मान साही कालका अभिलेख र डोटेली राजा दीप शाहीको ई. संवत् १८०० को ताम्रपत्र लेखमा सुर्खेत भएर गोर्पालीहरूले उनलाई लडाईंमा हराएको उल्लेख छ । यसरी खास सुर्खेतबाट नौवटा अभिलेख पाइएका छन् र अभिसमयालंकार ग्रन्थमा तथा दीप शाहीका ताम्रपत्रमा सुर्खेत उपत्यकाको उल्लेख पाइएको छ । यसरी खस मल्लकालमा सुर्खेतमा विद्वत्वर्गसमेत भएको र यो भौतिकरूपमा विकसित नगरको रूपमा रहेको थाहा पाइन्छ ।

खसक्षेत्रमा वास्तुको शुरूआत प्रस्तरकालको अन्तिम चरणमा भएको प्रमाण पाइएका छन् । ब्रह्माण्ड पुराण (अध्याय-७, आचार्य, वास्तुशब्दकोष, १९९५, ८) ले भन्दछ कि मानवको पहिलो बसोवास गुफामा भएको थियो र पछिमात्र उसले आफूलाई चीसो र गर्मीले सुरक्षाका निमित्त (शीतोष्ण-वारणात्) घरको निर्माण गरेको थियो ।^{१०७} त्यसपछि उसले खेत, पुर,

^{१०७} यस्तै विवरण बौद्ध साहित्यमा विनयवस्तुका महावग्ग (१-३०-४) र चुल्लवग्ग (६-१-२) मा पाइन्छ । जहाँ भिक्षुहरूका लागि पाँच किसिमका आवास घर क्रमशः विहार, अद्रयोग, प्रासाद, हर्म्य र गुहा (पंचलेना नि) को दान गर्न स्वयं भगवान बुद्धले भक्तजनलाई आग्रह गरेका छन् (आचार्य, मानसार शिष्यशास्त्र, इलाहाबाद, १९२७, १०) ।

ग्राम र नगरहरूको निर्माण गर्‍यो। माथिको यो वाक्य खसक्षेत्रका लागि पनि साँचो भएको पाइएको छ। सम्पूर्ण नेपालका खसक्षेत्रमा मात्र होइन, कश्मीर, पंजाब, स्फ्रीति, कुमाऊँ-गढवाल, तिब्बत र भूटानमा पनि प्रस्तरकालीन गुफाहरू पाइएका छन्। यी गुफाहरू अनेक नदीका किनारमा अग्ला पहाडको मुखमा, पर्वतभित्र निर्माण गरिएका छन्। यिनका भित्री भागमा तीनदेखि पाँच-५ ओटासम्म कोठाहरू र पूजाकोठासमेत निर्माण भएका छन्। मृत्युपछि लाशलाई राख्नका लागि पनि विशेष गुफाहरू बनाइएका थिए। यी गुफाहरूको निर्माण समय ९०० ई. पूर्व देखि १७ औं श.ई. सम्म हो।^{११} सातौं श.ई. मा आउने चिनी यात्री युवान-च्वांगले पनि यी गुफाबारे चर्चा गरेका छन् जहाँ उनका समयमा केही गुफाभित्र बौद्ध भिक्षुहरू समाधिमा बस्दथे र तपस्या गर्दथे (बाटर्स, १९७३, I, पृ. १२५)। उनले गान्धार क्षेत्रका केही मन्दिर (शिव मन्दिर र भीमादेवी मन्दिर) बारे पनि चर्चा गरेका छन्।

सुर्खेत-दुल्लु-दैलेखका मन्दिर तथा मूर्तिहरू

पश्चिम नेपाल र पछि सम्पूर्ण नेपाल देशमा समेत आफ्ना भाषा, संस्कृति, खसहरूको परिचय, धार्मिक विश्वासका अमिट छाप र प्रभाव पार्ने यी खसहरूको हुन् यस बारे अलि छलफल गरौं। सम्पूर्ण हिमाली क्षेत्रको एउटा प्राचीन शिव मन्दिर भरमौर (लाहौल उपत्यका) भन्दा पश्चिम गदियान क्षेत्रमा छ। प्राचीन कालमा भरमौर (ब्रह्मपुर) चम्बा राज्यको राजधानी थियो। भरमौरका राजा मेरूवर्माले सातौं श.ई. मा यहाँ एउटा अग्लो शिवमन्दिर, चन्द्रशाल (दुई तल्ले भवनमा आँखीभ्यालहरू भएका भवन), मण्डप र विशाल सुवर्णलेप भएको तामाको नन्दीको निर्माण गराएका थिए (जसको ताम्रलेख निम्नप्रकार छ - 'प्रासाद मेरू सदृशं हिमवन्त मूर्ति ... तच्चन्द्रशाल रचितं नवनाभ नाम। तस्याग्रतो वृषभ ... श्री मेरूवर्मं चतुरो ...')। भारतीय विद्वान कृष्णदेवले हिमाचल प्रदेश, कुल्लु जिल्लामा रहेको मनालीनजिक आठौं श.ई. को प्रतिहार शैलीमा जगतसुखमा निर्माण भएको सानो शिवमन्दिरबारे उल्लेख गरेका छन्। यस मन्दिरको त्रिधाकार गर्भगृह र चैत्याकार तेछ्रो भ्यालहरू भएको शिखर उल्लेखयोग्य छ। त्यस्तै आठौं श.ई. का जगेश्वर, गोपेश्वर र लखमण्डलका शैवमन्दिरहरू पनि

त्यस हिमाल क्षेत्रमा शिखराकार अथवा पञ्चरथाकार छन् र तिनका अगाडि साना मुखमण्डप र कहिलेकाही पूर्णमण्डप पनि छन्। गोपेश्वर र जगेश्वर मन्दिरमा वर्गाकार गर्भगृह र शिखर हस्तिपृष्ठाकार छन्, जुन ग्वालियरको प्रतिहार शैलीका तेलीका मन्दिरमा पाइन्छ। कुल्लुका बजौरामा बहेश्वर महादेव मन्दिरमा चतुर्द्वार छ र यो अलि विकसित वास्तुशैलीको छ। यसको निर्माण नवौं श.ई. मा भएको थियो (कृष्णदेव, उत्तर भारतका मन्दिरहरू, १९६९, पृ. २४)। बजौरा मन्दिरको समकालीन काठबाट निर्माण गरिएका छत्ररहित शक्ति देवीको मन्दिर र ब्रह्मौर (भरमौर) चम्बाक्षेत्रका लक्षणदेवी मन्दिरहरू छन्।

खसराज काचल्ले कुमाऊँ बालेश्वर महादेव मन्दिरको निर्माण १२२३ ई. (शक सं. ११४५) मा गरेका थिए। यसपछि अशोक चल्लले कुमाऊँको गोपेश्वर मन्दिर ई. संवत् १२६९ (शाके ११९१) मा निर्माण गराएका थिए। उनको राज्यकालका तीनओटा अभिलेखहरू क्रमशः ल.सं. ५१, ७४ र परिनिर्वाण संवत् १८१३ (ई.सं. १२५१, १२७४ र १२६९, डा. अल्टेकरको भूमिका, रोरिक, १९५९) अंकित बोधगयाबाट पाइएका छन् जसमा उनले त्यहाँ बुद्धमूर्ति, गंधकुटी र बौद्ध विहार निर्माण गराएको वर्णन पाइन्छ। ('वीहारीयं बुद्ध प्रतिमा सहिता कारिता ...। नैवेद्यार्थं ये .. श्रीमन्यहानोघौ सिंघलसंघाद प्रत्यहं देयं -' पूर्णिमा ६, पृष्ठ २०, एपि. इंडिका, भाग-१२, पृ. २९, रोरिक, धर्मस्वामीको आत्मकथा, १९५९, भूमिका-२३)। यस तथ्यले उनको मूर्तिकला, र स्थापत्यकलामा निकै अभिरूचि रहेको तथ्यलाई हाम्रो अगाडि ल्याउँछ। अशोकचल्लकै शासनकालमा पद्माशनमा बसेका र भूमिस्पर्शमुद्रामा बुद्धमूर्ति पादुकास्थानमा पाइएकोले र त्यसमा साउना कार्की र साउका कर्क्यानिले निर्माण गराएको त्यो देवल हो भनी अभिलेख छ। (सूर्यमणि अधिकारी, २०४३, ५)। तर त्यो देवालय कस्तो थियो भन्ने थाहा हुन सक्दैन किनभने त्यसको अवशेष बाँकी छैन।

काँक्रेविहार बौद्ध मन्दिर

यो मन्दिर सुर्खेत बजारबाट दक्षिण कुनातर्फ छ र यस ठाउँको सबैभन्दा प्राचीन र विशाल स्थानीय ढुंगालाई तासिएर निर्माण गरिएको शिखर शैलीको मन्दिरको भग्नावशेष हो। स्थानीय

^{११} K.P. Nautiyal, The Archaeology of Kumaon, 1969, Varanasi, G. Tutchi, Preliminary Report on Two scientific Expeditions in Nepal, 1956, Roma; F. Haimendorf, Megalithic Elements in Nepal and their relations to Indian Megalithic Movements, International conference in Asia Archaeology, 1961; D.N. Tiwari, Ancient Nepal No-85, Angela Simons, Ancient Nepal Nos, 130-133; Nos, 136, 138, 140; T.N. Mishra, Ancient Nepal No-136, pp. 147-160; Christoph Cuppers, Short Remarks on the caves of Tabo in Spiti, Ancient Nepal No-138.

जनता यसलाई काँक्रेविहारको नाउँले सम्बोधन गर्दछन् । सम्भव छ यसै ठाउँमा एउटा विहारको पनि निर्माण गरिएको थियो जसबाट यो ठाउँ विहारको नाउँले अझै सम्बोधन गरिन्छ । यी तासिएका ढुंगा च्याप्टो फलामका डन्डीहरूले जोडिएका थिए र यिनका बाहिरी भागमा अनेक किसिमका बुट्टाहरू छन् । यहीको भग्नावशेषमा दुइटा शिखरशैलीका मन्दिरका आकार कुँदिएका छन्, जसमध्ये एउटाले पञ्चरथशैलीको शिखराकार र लम्बरेखाकार मन्दिरलाई प्रदर्शित गर्दछ भने अर्कोमा जगमाथि दुईतल्ले शिखर मन्दिरको प्राचीनरूपलाई देखाउँछ । यस मन्दिरको शिरोभागमा आमलक, घटकलश र वीजपूरक थियो भन्ने मन्दिरको सानो प्रतिरूपबाट र ढुंगाको समूहमा रहेको विशाल आमलकले प्रमाणित गर्दछ । प्रयागराज शर्माले पनि काँक्रेविहारबारे एउटा तेस्रो सानो मन्दिरको प्रतिरूप आफ्नो पुस्तकमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ, जुन लम्बाकार रेखादेवलको शिखरशैलीको मन्दिरको चित्रण गर्दछ (कर्णालीघाटीका मूर्ति र वास्तुकला, १९७२, चित्रफलक-६ बी) । यस मन्दिरका अधिष्ठानमाथि शिखरभागसम्म यसका सम्पूर्ण अंगमा अर्धचन्द्राकार फूलबुट्टा (शोभनैः पत्रवल्लिभिर अण्डकैश्च विभूषितः- मत्स्यपुराण, अध्याय, २६९, २०, आचार्य, वास्तुशब्दकोष, १९९५, ३३५, छ) । यस्तो पत्रांकित ढुंगाहरू (पत्रवल्लि) को प्रयोग जगतीमा गर्ने चलन थियो (मानसार, अध्याय-१६, श्लोक ५४, पाद-विस्तार संयुक्तम पत्रबन्धम इति स्मृतिम्-कामिकागम्, LIV, ६), चौकोणबुट्टा, कोण आमलक, अष्टकुने चक्र, पत्रमालिका (यसलाई शिशुपालवध नाटकमा - 'कृत्रिम पत्रिपक्ति' भनी उल्लेख गरिएको छ), साना साना शिखर प्रासादहरू, हिंडिरहेका हंसपत्ति (जसलाई मेदिनी वर्माको ताम्रपत्रमा-'सरोवर राजहंश' भनिएको छ ।) द्वारा सजाइएको पाइन्छ । कोण आमलकको प्रयोग प्रतिहारहरूका मन्दिरमा, पुष्पका माथि राजहंशको चित्रण छैठो शताब्दिको सारनाथको घम्मेक स्तूप प्रस्तर पट्टमाथि पाइन्छ (कुमार स्वामी, यक्ष, II, ८२) । उडिसाका मन्दिरमा र कुमाऊँ-गढवालका मन्दिरहरूमा पाइन्छन् भने नेपालका खसक्षेत्रमा यसको प्रयोग ई. सम्वत् १२८० (शाके. १२०२) को अभिलेखसमेत भएको अछामका विनायक (चार मन्दिरको समूह) का चारवटै मन्दिरमा, रावतकोटका मन्दिरमा र किमू गाउँ (दैलेख) का मन्दिरहरूमा पाइएका छन् (प्रयागराज, (१९७२, प्लेट २, ३ र ५) । यी मन्दिरका विभिन्न भागका ढुंगाहरूमध्ये एउटामा योगासन ध्यानमुद्रामा बुद्धको मूर्ति कुँदिएको छ, भने अर्को ढुंगामा पद्मपाणिलोकेश्वर बसेको र बायाँभागमा दुईओटा बोधिसत्व मूर्तिहरू चित्रित छन् । यी

मूर्तिहरूलाई मन्दिरका शिखरहरूका अर्धजंघाहरूभित्र प्रदर्शित गरिएको थियो । यी ढुंगाहरूमध्ये एउटा ढुंगामा महापद्म कुँदिएको छ, शायद यस ढुंगाको प्रयोग गर्भगृहको भित्री माभङ्गनामा गरिएको होला । यस विशाल बौद्ध मन्दिरको निर्माण पनि अशोक चल्कै शासनकालमा (१२५५-१२७८ ई. भित्र) भएको हुनुपर्दछ, किनभने यत्रो ठूलो बौद्धमन्दिरको निर्माण गरिने प्रविधि र क्षमता उनकै शासनकालमा मात्र थियो ।

लाटीकोइली मन्दिर

यो मन्दिर १५८२ ई. (शाके १५०४ श्रीसंवत् १६३९) मा मल्ल वर्माका वंशज राजा प्रताप शाही र मान शाहीको राज्यकालमा नाथसंप्रदायका साधु आत्मनाथले निर्माण गराएका थिए । यस मन्दिरका स्थपति (थवई) वाराणसीका रामकृष्ण थिए । यो मन्दिर ताशिएको ढुंगाबाट निर्माण गरिएको छ र यसमा ३.३० मीटर आकारको चोकोर गर्भगृह माथि अर्धचन्द्राकार गुम्बज र त्यसमाथि गजुर छ । यो मन्दिर पूर्वगुप्तकालका साँची (मन्दिर संख्या १७, पाँचौ श.ई.) र एरण (सागर जिला) का मन्दिरहरूको पछिल्लो कालका अनुकरण हो (पर्सि ब्राउन, बम्बई, १९५९, चित्र सं. एक्स एल ११, १-२, कृष्णदेव, उत्तरी भारतका मन्दिरहरू, १९६९, पृ. ८) । यस मन्दिरको तुलना दोस्रो-पहिलो श.ई. पूर्वका औदुम्बरहरूका मुद्रामा देखाइएको शिवमन्दिरसँग पनि गर्न सकिन्छ (कनिंघम, प्राचीन भारतीय मुद्रा, १९६३, पृ. ६८, कुमारस्वामी, यक्षहरू, १९७१, I, पृ. १९, जी नाथ बनर्जी, हिन्दू मूर्तिकला, १९७४, ११८) । यस मन्दिरभित्र शिवलिंग छ र यहाँ धातुका पार्वती, र ढुंगाका गणेश मूर्तिहरू पनि राखिएका छन् ।

घरेलु प्राङ्गणका मन्दिर

यो मन्दिर सानो भएपनि यहाँ शाके संवत् १२१४ (ई १२९२) को एउटा शिलालेखले यस ठाउँमा प्राचीन कालमा पनि मन्दिर रहेको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ । जनकलाल शर्माले यस ठाउँमा रहेको नयाँ मन्दिरले गर्दा त्यस अभिलेखलाई हिजरी संवत् भनी अनुमान गरेका छन्, तर सुर्खेत चौधनचौरमा जयतारि मल्लको यही मिति १२१४ शाके संवत् भएको अभिलेख पाइएकोले घरेलु प्राङ्गणमा पाइएको अभिलिखित मन्दिर पनि उनैका पालाका हुन् भन्ने निश्चित छ । यस मन्दिरमा भैरवको एउटा पुरानो मूर्ति छ । यसले यो ठाउँ शैवशाक्त अथवा बौद्ध सम्प्रदायसँग सम्बन्धित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सुर्खेतका अन्य मन्दिरहरू

वीरेन्द्रनगरको खावासमेत भएको मंगलगढीमा एउटा टाउको नभएको खिइएको र काँक्रेविहारको समकालीन मूर्ति र मन्दिरको भग्नावशेष छ। हाल सुर्खेतको सदरमुकाम रहेको ठाउँ नजिकै राम्री काँडा र रानी सत्यरूपा देईमा यक्ष मल्लको नाउँ भएको एउटा स्तम्भ छ जसमा शाके संवत् १०३७ लेखिएको छ तर यो १२३७ (ई.सं. १३१५) हुनुपर्ने देखिन्छ। उनको अर्को पादुकास्थानको अभिलेख ई. संवत् १२९९ को पाइएको छ। वागदुंगानजिक एउटा शिवालयबाट राजाको नाउँ नभई त्यसमा शाके संवत् १३५४ (ई १४३३) मात्र कुँदिएको अस्पष्ट अभिलेख छ। यो अभिलेख कुमाउँका कुनै चन्द्र राजाका अथवा मलेवंशका सुमेरस वर्माका सन्तान संसारीवर्मा (दैलेख दुल्लुका राजा) को हुन सक्दछ। वीरेन्द्रनगर र ढोलढुंगाका माभमा गंगा मालादेवीको एउटा सानो मन्दिर छ।^{१९} सुर्खेत उपत्यकामै इतराम नाउँको ठाउँमा एउटा सानो स्तम्भमा बुद्ध, तारा, मैत्रेय, र लोकेश्वरका मूर्तिहरू कुदिएका छन्। यसमा राजाका नाउँ 'जयादित्यमल्लदेव' लेखिएको र यो अभिलेख ई. संवत् १२९२ को हो। यस्तै चौघन चौरमा दुईओटा महाकाल मूर्तिहरूमध्ये एउटा वसेको र अर्को उभेको मुद्रामा छन्। दुवै मूर्तिहरूका चार-चारओटा हात छन् (प्रयागराज, १९७२, प्लेट सं. ८, सी, हरिराम, मधुपर्क, पृ. ५०)।

दुल्लु दैलेखका मन्दिर र मूर्तिहरू

दुल्लु-दैलेख माँभमा अजित मल्लकालको अथवा उनैले निर्माण गराएको शक संवत् १२२१ (ई. १२९९) मिति समेत अंकित गुफा छ (सो अभिलेखनिम्न प्रकारको छ - ऊँ सत बुद्ध सि (श्री) अजीत मल्ल राजपारिवः सपरिवारम् जयतु शक १२२१' - हरिराम, मधुपर्क २०३९/४९)। दैलेख बजारबाट अन्दाजी दुई मील टाढा भूर्तिनाउँको ठाउँमा अन्दाजी उन्तीस ओटा ढुंगाका शिखरशैलीमा निर्माण गरिएका मन्दिरहरू छन्। यी मन्दिरहरू एक ठाउँमा चौबीस ओटा र अर्को ठाउँमा पञ्चदेवल

समूहमा छन्। भूर्तिबाट अन्दाजी आधाकोस पर माथि विलासपुर गढी छ जसको छेउमा एउटा मकरधारा छ। यस धाराभिन्न त्यहीका राजा सुतान शाहको ई. संवत् १६३४ (शाके १५५६)। को एउटा अभिलेख छ। राजा सुतान शाहको नाउँ योगी नरहरीनाथले उल्लेख गरेका दुल्लुको राज्यवंशवृक्षमा पाइदैन।

दैलेखबाट दुल्लु जाँदा लगभग तीन मील पर दुईओटा नदीका दोभानमा शिरस्थान नाउँको पवित्र तीर्थस्थल छ। यस ठाउँमा मध्यकालदेखि आधुनिक कालका समेत थुप्रै मूर्तिहरू छन्। यहाँ प्राकृतिक ज्वाला बलिरहेको छ जसलाई ज्वालादेवीको स्थान भनिएको छ। यसमाथि ढुंगाका शिखरशैलीका मन्दिर निर्माण गरिएका छन्। यहाँ अरू मन्दिरका भग्नावशेषहरू पनि छन्। शिरस्थान ज्वालामाई मन्दिर छेउमा गुमटीघर र धूनीघर छन्। पछि बाईसे राज्यसंगठन भएपछि वि.सं. १६२५ (१५६८ ई.सं.) को ताम्रपत्रलेख अनुसार दुल्लुका राजा प्रतापसाही र राजकुमार मानसाही र दैलेखका राजा संग्रामसाही मिलेर यस ठाउँमा एउटा पाटी निर्माण गराएका थिए (सूर्यमणी, २०४३, १५१)। यस ठाउँमा उमामहेश्वर, धर्मराजका मूर्ति, बुद्धमूर्ति, धातुका मन्जुश्री, वसुन्धरा, महाकाल र केही भक्तजन, (मल्ल राजा र रानी) का मूर्तिहरू छन्।

शिरस्थानबाट माथि दुल्लुतिर गएपछि नाभिस्थानको ज्वालामन्दिर आउँछ। यहाँभित्र पनि एउटा लक्ष्मीनारायाणको मूर्ति, अर्को नारी मूर्ति र राजाका मूर्तिहरू छन्। शिरस्थान जस्तै नाभिस्थानमा पनि मुख्य देवता ज्वालामाई नै छन्। शिरस्थान र नाभिस्थान दुवै तल छन् भने त्यसको माथिल्लो भागमा दर दुल्लुको समानान्तरमा धूलीश्वरस्थान छ। यस स्थानमा पृथ्वीतलबाट कहिलेकाँही धूलो फ्याँकिने भएकोले यसको यो नाउँ भएको हो, तर अब धूलो अथवा ग्यास आउन बन्द भएको छ। यसै स्थानमा एउटा मन्दिरभित्र धूनी बाल्ने चलन छ, जसलाई पाटनको हिन्दूअग्निमठ अथवा स्वयम्भू र बोधनाथ स्तूप नजिक आदिबुद्धको प्रतीकात्मक रूपमा बालिने गरिएको अग्निमठसँग तुलना गर्न सकिन्छ। धूलीश्वरको नयाँ

^{१९} सुर्खेतमा जस्तै दैलेखको पूर्वमा वसन्तमालाको मन्दिर छ। खसभेत्रका अनेक वंशमा (मल्ल, सत्याल र गेलावंशमा) काठमाडौँजस्तै रानीका नाउँपछाडि लक्ष्मी जोड्ने परम्पराजस्तै, त्यहाँका नाउँ पछाडि माला जोड्ने चलन थियो। उदाहरणका लागि गेलावंशका पुण्यमल्लकी रानी र खसराज कल्याणमल्लकी छोरीको नाउँ शकुमाला थियो। पुण्यमल्ल र रानी शकुनमालाकी छोरी खण्डमाला थिइन् (ततः शकुमालायाः खण्डमालायाः सुता-दुल्लुस्तंम लेख)। यस्तै पृथ्वीमल्लकी दुइटी रानी धर्ममाला र दीपमाला थिइन् (पर्यम्बल्लेन भूमत्री ... तस्यैका धर्ममालाख्या दशपमालाह्वयापरा उभे देव्यौ विराजेते - दुल्लुको कीर्तिस्तंभ)। यस्तै राजा मलयवर्माकी रानीको नाउँ रत्नमाला थियो। यसले माथि उल्लेख भएको सुर्खेतको गंगामाला र दैलेखको वसन्तमाला मन्दिरहरू त्यसभेकका कुनै राजाकी रानीका नाउँमा स्थापित भएका थिए भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। जनकलाल शर्मांले नाउँको अन्तमा माला जोड्ने परम्परा मालवभेत्र र राजस्थानमा रहेको भनि लेख्नुभएको छ (प्रज्ञा-१४, पृ. १०)। युवानच्चांग (वील्स, १९८१, II, १४१) ले तत्राशिलाको वर्णन गर्दा अशोकका छोरा कुणालको पत्नीको नाउँ कञ्चनमाला थियो भनी लेखेका छन्। यसरी प्राचीन पंजावमा सातौँ शताब्दि ई. सम्बत्तमा समेत राजपत्नी र राजकुमारीहरूका नाउँ पछाडि माला लगाउने चलन रहेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ।

तल्लाकार मन्दिर कुलमानसिंह बस्नेतले ई संवत् १८२६ (वि.सं. १८८३) मा राजेन्द्रविक्रम शाहका शासनकालमा निर्माण गराएका थिए। यस ठाउँमा खसमल्ल कालका एउटा बुद्ध मूर्ति र मल्लकालपछिका हरगौरी प्रतिमा छ। यहाँका प्राचीन मन्दिरहरू जसलाई हरगौरी र बुद्धका लागि निर्माण गरिएका थिए सबै ध्वस्त भइसकेका छन्। धूलीश्वरभन्दा दुईकोश तल भरेपछि पादुकाज्वालामाई स्थान छ। पादुकादेवलको पीठमा अजित मल्लको शाके संवत् १२२१ (ई १२९९) को अभिलेख छ। यहाँको अर्को अभिलेखमा सत्यालवंशी मलय वर्माको शासनकालमा शाके संवत् १३०७ (१३८५ ई.) कुँदिएको छ। यस ठाउँमा रहेको कायापाली नाउँको भवनमा राजेन्द्रविक्रम शाह र पादुका मन्दिरको चाँदीको आसामा पृथ्वी वीरविक्रम शाहको संवत् १९६० (१९०३ ई.) का अभिलेखहरू छन्। यसस्थानमा एउटा लक्ष्मीनारायणको मूर्ति, उभेको मुद्रामा कमलको फूल समातेको सूर्यमूर्ति, अर्को सूर्यमूर्ति बसेको मुद्रामा, विष्णुमूर्ति, गणेशमूर्ति र बुद्धका मूर्तिहरू छन्।

धूलीश्वर र दुल्लुका माभमा एउटा होचो डाँडामा बालेश्वरको मन्दिर छ। यस ठाउँमा केही भत्केका मन्दिरहरू र उमामहेश्वर तथा बुद्धमूर्तिहरू छन्। यसै ठाउँमा छाने शैलीमा निर्माण गरिएको एउटा धर्मशाला (पौवा) छ, जसको निर्माण राजेन्द्रविक्रम शाहका समयमा ई. संवत् १८१९ मा जसपाल थापाले गराएका थिए। दुल्लु बजारको देवानधारा मा ई. संवत् १६६८ (शाके १५९०) मा राजा प्रताप साहीकी रानीले त्यस धाराको जीर्णोद्धार गरेको अभिलेख छ।

दैलेखनजिक व्यावली नाउँको ठाउँमा हुंगाबाट निर्माण गरिएको एउटा पाटी छ। दैलेख बजार भैरवस्थानमा विष्णुमूर्ति, उमामहेश्वर र सूर्यका मूर्तिहरू छन्। यस्तै गरी दैलेखकै किमूगाउँ, कुइकना, दाहा, हुंगुश्वर आदि ठाउँमा मन्दिरहरू र प्राचीन मन्दिरका भग्नावशेष छन्। यस्तै पादुकास्थानमा चार वटा वीरस्तम्भहरू पाइएको सूचना प्रयागराज शर्माको विवरणबाट पाइन्छ।^{१३} रामनिवास पाण्डेले पश्चिम नेपालका मूर्तिकलाको परम्परा विषयको लेखमा असीग्राम, डँडेलधुराबाट यस्तै मृत सैनिकको मूर्ति प्रस्तुत गर्नुभएको छ (इजीइआओ, रोम, १९९७, पृ. १२१२, फोटो-१६)। प्रयागराजले एटकिन्सनलाई

उद्धृत गर्दै सो परम्परा कुमाउँ र राजस्थानबाट पनि पाइएको सूचना दिएका छन्। वास्तुशास्त्रहरूमा पनि यिनको चर्चा गरिएको पाइन्छ र यिनलाई 'वीरगल' तथा 'वीरशासन' नाउँले सम्बोधन गरिएका छन्। वीरस्तम्भलाई सुप्रभेदागम (अध्याय-३१, प्रक्ति ५९), स्तम्भ परिच्छेदमा 'वीरकण्ठ' भनिएको छ। मानसार शिल्पशास्त्रले यसलाई 'वीरकण्ठ' को नाउँ दिएको छ (अध्याय-१५, श्लोक-४९, ८१, १४२, आचार्य, वास्तुशब्दकोश, १९९५, पृ. ५६१-५६२)। यी वीरस्तम्भ अथवा वीरगलहरू प्रफुल्लकुमार आचार्यअनुसार मृतसैनिकका स्मृतिमा निर्माण गरिएका थिए र यो चालुक्य वास्तुकलाका अवशेषहरूमा पाइन्छन् (चालुक्य वास्तुकला, आर्क्योलजिकल सर्वे न्यू इम्पीरियल सेरिज, भोल्युम-२१, पृ. ४०), आचार्य, मानसार शिल्पशास्त्र, १९२७, पृ. ४५, अध्याय १५, स्तम्भ लक्षणविधान)।

दुल्लु बजारमा पनि भैरवस्थान छ जहाँ पृथ्वी मल्लका अभिलेख र अनेक मूर्तिहरू छन्। यहाँ बसेको मुद्रामा एउटा अवलोकितेश्वर मूर्ति, अर्को अवलोकितेश्वरको घाँटीसम्मका भाग र अर्को एउटा अर्धसमाप्त (निर्माण गर्दा गर्दै छाडिएको) मूर्तिहरू छन्।

दुल्लु बजारबाट लगभग आधा मीलपूर्वमा एउटा पाथरनावली नाउँको कुवा (वापी) छ, जसको निर्माण शक संवत् १२७६ पौष (१३५४ ई.) मा छत्यालवंशी ग्रन्थ वर्मा र नावलदेवीका छोरा देव वर्माले गरेका थिए। यसको निर्माण खसराज पृथ्वी मल्ल र उनका मन्त्री यशोवर्माको राज्यकालमा भएको थियो। यस वापीको माथिल्लो भागमा पाँचओटा चैत्यको निर्माण गरिएको छ। यसैसंग पाटी पनि बनाइएको (देव वर्मा महामति: तेना पूर्वतरा वापी निर्मिता अमरवल्लभा चैत्य पञ्चसंयुक्त ... विश्रामभूमि: श्रान्तानां जीवितं सर्वदेहिनां-संस्कृत सन्देश, भाग १-१२, २०१० साल, पृ. ५४) थियो। यो पोखरी र पाटी यति प्रख्यात भएको थियो कि यसैका नाउँबाट त्यस भेकका अनेक हुंगेधारालाई नावली का नाउँले सम्बोधन गरिने परम्पराको शुरुआत भएको पाइन्छ। दुल्लुमै राजा यक्ष मल्लका राज्यकालमा निर्मित शाके संवत् १२३४ (ई १३१२) को कपूरनावली छ। पाथर नावली भन्दा डेढ कोस दक्षिण-पश्चिम दिशामा बाटोकै छेउमा सातओटा हुंगाका स्तम्भहरू छन्, जसलाई सतखम्बा

^{१३} प्रयागराज शर्मा, कर्णाली अंचलका मूर्तिकला र वास्तुकलाको प्रारम्भिक सर्वेक्षण, पेरिस, १९७२, प्लेट-१६, पृ. ३१। यी स्तम्भहरूमा निम्न वर्माजिम लेखहरू छन् - १. ऊँ स्वस्ति विशुको वीरास्तम्भः। २. ऊँ स्वस्ति तानेको वीरस्तम्भः। ३. ऊँ स्वस्ति तातेको वीरस्तम्भः। ४. सीधा रावतको वीरास्तम्भः।

भनिन्छ । यी खम्भाहरूमा पनि शाके संवत् १२५७ (ई. १३३५) देखि शाके संवत् १२६४ (ई. १३४२) सम्मका अभिलेखहरू छन् र यो गेलावंशका राजा पृथ्वीमल्ल र सूर्यमल्लको शासनकालभित्र पर्दछ ।

यसरी सुखेत-दुल्लु-दैलेख क्षेत्रमा राजधानी, नगर, गाउँ, थान, पीठ, विहार, गढी, राजप्रासाद, मंडप (मांडू), कुँआ, ढुंगेधारा (जलप्रणाली, नाउली), वापी, बाँध, कुलो, धर्मशाला, विश्रामशाला, सभा, रंगमण्डप, चैत्य, कीर्तिस्तम्भ, वीरस्तम्भ, हात्तीसार, घोडातबेला, सिंहासन (आसन), शिलापत्र, तांबापत्र, आदि विविध किसिमका वास्तुहरू पाइन्छन् । त्यस क्षेत्रमा पाइएका अभिलेख अनुसार वास्तुको निर्माण प्राचीन वास्तुशास्त्रअनुसार गरिएको व्यहोरा पनि ज्ञात हुन्छ । अलिखहरूमा खसदेश, राजस्थान, विषय, वास्तुपूजा, शिलासंकलन, शिलास्थापना, शिलाप्रवेश (प्रथमेष्टक स्थापन), गृहप्रवेश, जीर्णोद्धार, शिल्पपुरस्कार, (वनयात्रा, देवयात्रा) यात्रा आदिवारे उल्लेख पाइन्छन् । वास्तु विशेषज्ञहरूमध्ये स्थपति (थवई), सूत्रधार आदि वारे विवरणहरू दिइएका छन् र वास्तुनिर्माणमा ढुंगा, ईट, माटो, काठ र धातुको प्रयोग भएको प्रमाण भेटिएका छन् । त्यहाँका अभिलेखहरूमा देवालय, गन्धकुटि आदि शब्दहरूको प्रयोगको साथै राजप्रासादहरूका किसिममा स्वस्तिकर नंचावर्त^{४४} (छतल्ले दरबार, सुमति वर्माको ई.सं. १४२१, शाके १३४३ माघको वषांग दुर्ग अभिलेख) को उल्लेख छ । गेलावंशका प्रतापीराजा पृथ्वीमल्लको ई. संवत् १३५७ (शाके १२७९) को दुल्लु कीर्तिस्तम्भमा उनको राज्यमा भिक्षु, ब्राह्मण, धर्मोपदेशक र सूत्रधार (स्थपति) हरूलाई करमूक्त गरिएको (सूत्रधारकाणां च निजराज्येसर्वकरास्तेन ... त्यक्तः । शिवराज शिवराजसूत्रधार श्च ... कीर्तिस्तम्भोधिरोपितः) थियो । यसैगरी सुखेतको लाटीकोइली शिवमन्दिरका स्थपति वारणसीका रामकृष्ण (मठमा वारानसीके थवई कीन्हा रामकीस्न) थिए भने, शक संवत् १२०२ (ई १२८०) मा विनायक देवल निर्माण गराउने जयराज र स्थपति नागदेव थिए (प्राचीन नेपाल, अंक ३०-३९, पृ. ५०, 'जयराज प्रसादकरायो सूत्रधार नागदेव नाम कमायो') । वैजनाथ नजीक सिरकोटको महिषमर्दिनी दूर्गामूर्तिको पादपीठ

अभिलेखअनुसार त्यस मूर्तिको जीर्णोद्धार गराउने मदनसेन थिए भने जीर्णोद्धार गर्ने सूत्रधार स्थपति राम थिए (प्रयागराज, १९७२, २९-३०, 'भगना कालवशेनैवमूर्तिरिषा मनोरमा । श्रीमान् मदन सेनेनानुधृत पुण्यकारिणा । थवित सूत्रधार रामेन ।') ।

अधिकांश मन्दिरहरू यस क्षेत्रमा स्थानीय ढुंगाबाट निर्माण गरिएका सादा शिखराकार रेखादेवल छन्, जसका अगाडि सानो मुखमण्डप पाइन्छ । मन्दिरहरू कहीं एकलो, कहीं दुइओटा समूह, कही पञ्चदेवल समूह र त्यहाँभन्दा पनि बढी संख्यामा एकै ठाउँमा पाइन्छन् । वास्तुशास्त्रहरूमा पनि यस किसिमसँग समूहगत मन्दिर निर्माण गर्ने विधान छ । मानशास्त्र शिल्पशास्त्र परिवारविधान (अध्याय ३२) अन्तर्गत एउटै आकार र प्रांगणभित्र क्रमशः आठ मन्दिर-समूह, सोह्र मन्दिरसमूह र बत्तीस मन्दिर समूहको निर्माण बारे सिफारिस गरिएको छ (आचार्य, १९२७, ५१-५२) । परिवारालयबारे उल्लेख कामिकागमले पनि निम्न बमोजिम गर्दछ - 'मण्डपे गोपुरे वप्रे परिवारालयादिशु' (आचार्य, वास्तुशब्दकोष, १९९५, पृ. ४१३) । यस्ता पाँच मन्दिरको समूह भारतको वृन्दावनमा सोह्रौँ-सत्रौँ श.ई. तिर निर्माण गरिएका छन् र तिनका नाउँ क्रमशः गोविन्ददेवी, राधावल्लभ, गोपीनाथ, जुगलकिशोर र मदनमोहन राखिएको छ (पर्सीब्राउन, १९५९, १२९) । भारतको मध्यप्रदेशमा रहेको खजुराहोबाट विश्वनाथ र चतुर्भुज मन्दिरका चारैतिर कुनामा चार-चार ओटा साना-साना मन्दिर समूह पाइएका छन्, जसलाई पञ्चायतन (पाँच मन्दिर) समूहमा दशौँ श.ई. मा निर्माण गरिएका थिए (पर्सीब्राउन, १९५९, ११२) । राजस्थानको ओसिया (जोधपुर नजिक) गाउँबाट पनि आठौँ श.ई. भित्र निर्मित यस्ता आठओटा मन्दिरका समूह राजस्थानकै तथा कांगडाका मसरमा आठौँ श.ई.मा निर्मित पथरी र उदयपुरमा पाइन्छन् (ब्राउन, १९५९, ११६) । यसरी नेपालका सम्पूर्ण, खस क्षेत्रका शिखराकार मन्दिरहरू राजस्थान, प्रतिहारवास्तु समूह (खजुराहो), र कांगडाका वास्तुबाट प्रभावित भएको पाइन्छन् । जुम्लाका राजा बलिराज (कल्यालवंशी) का पुर्खा चितौडका सिसौदिया राणाहरू थिए, जसले गर्दा यहाँ राजस्थानको वास्तुको प्रभाव पाइएको छ ।

^{४४} नंचावर्त प्रासादवारे मानसार शिल्पशास्त्र, अध्याय. २०-३० मा विवरण पाइन्छ र यसलाई छ तले प्रासाद भनिएको पाइन्छ (आचार्य, १९२७, पृ. ५०) र वृहतसंहिता, L III, मा, कामिकागम अध्या. ३५, ६८-९०, सुप्रभेदागम, अध्या. ३१, ४८-४९, मा वर्णन पाइन्छन् । सुप्रभेदागमले यसलाई - 'चतुर्कुटा चतुःशाल चत्वारः पाशवं-नाशिकाः । चतुःसोपान-संयुक्तम भूमौ-भूमौव विशेषतः । नन्ववर्तम इदम्वत्स, भनेको छ । आचार्य, हिन्दु वास्तुशब्दकोष, १९९५, पृ. २९५-९६ । मानसार शिल्पशास्त्रमा ३६ ओटा स्तम्भ भएको मण्डपलाई नंचावर्त भनिएको छ । मानसार शिलाशास्त्र, अध्या. ३, श्लो. १०३ ।

खसदेशको धार्मिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

मल्लकालमा यस क्षेत्रभित्र महायान र बज्रयान बौद्धधर्मको प्रचलन रहेको र महायान धर्मअन्तर्गत बुद्ध, अवलोकितेश्वर, तारा, महाकाल, भैरवका मूर्तिहरू र पञ्चध्यानी बुद्धको नाउँमा निर्मित चैत्यहरू पाइन्छन् । ऋचल्लको कुमाउँ बालेश्वरको शकसंवत् ११४५ (ई १२२३) को अभिलेखअनुसार उनले शिवमन्दिर स्थापना गरी शिवपूजा गरे पनि उनलाई 'परम सौगत' भनिएको छ । उनका छोरा अशोक चल्लले बोधगयामा बुद्धको मन्दिर र प्रतिमाका साथै बौद्ध विहारको स्थापना (१२५४-५५ ई तिर) गरेका थिए । यसका साथै उनलाई प्रवर महायानी र हेवज्रका उपासक भनिएको छ र त्यस कार्यका लागि उनले बोधगयामा अन्य राजकीय व्यक्तिका साथै काश्मीरका भिक्षु भदन्त गुचपथीलाई पनि पठाएका थिए भन्ने थाहा हुन्छ । रिपुमल्लको राज्यकालमा लेखिएको बौद्धमहायानी हस्तलिखित पुस्तक 'अभिसमयालंकार' र उनले बौद्धग्रन्थ 'लघुरत्नत्रय' को रचना गरेका थिए । उनको निग्लीसागर र लुम्बिनीमा रहेका अशोकस्तम्भ माथिका लेख र सैनामैनाका 'ऊँ मणि पद्मे हुँ' अभिलेखले तथा गोपालवंशावलीअनुसार उनले १३१२ ई मा ती क्षेत्रहरूका साथै काठमाडौँमा बुंगमलोकेश्वर र स्वयंभूनाथको दर्शन तथा पूजा-आराधना गरेका थिए । संभवतः अशोकचल्ल अथवा रिपुमल्लले सुर्खेत काँक्रेविहारका विशाल बौद्धमन्दिरको निर्माण गराएका थिए तर सैनामैनाको ढुंगाको बौद्धमन्दिर निर्माण र बुद्धमुनि मूर्तिका निर्माणकर्ता रिपुमल्ल नै थिए भन्ने अत्यधिक सम्भावना छ । यसपछि पुण्य मल्लको १३३४ ई को ताम्रपत्र लेखमा पनि उनलाई 'परम सौगत' को उपाधिबाट विभूषित गर्नाले १२२३ ई. देखि १३३७ ई. (सम्म खसक्षेत्रको राजकीय धर्म बौद्धधर्म रहेको व्यहोरा प्रमाणित हुन्छ । तर त्यहाँ शैवधर्मको अस्तित्व पनि थियो भन्ने अभिलेखहरूबाटै थाहा पाइन्छ । खसियामल्लपछि त्यस क्षेत्रमा हिन्दू धर्मका विभिन्न सम्प्रदायहरू संप्रति-शैव, वैष्णव, शक्ति र सौर्य सम्प्रदायको प्रभाव र यिनका मूर्तिहरू भेटिन्छन् । यहाँका मध्यकालीन धार्मिक विश्वासमा बौद्धतन्त्र र शैवतन्त्रको

पनि अत्यन्त प्रभाव भेटिन्छ । बौद्धधर्मको तन्त्रयानमा पनि योगिनीपूजा र पीठपूजा थियो । विनयतोष भट्टाचार्यका अनुसार मगी ब्राह्मणको प्रभावबाट यस्तो हुन गएको हो ।^{१५} अर्को जन्म, मोक्ष तथा निर्वाणका कुरा बुद्धिजीवीका लागि मात्र लिए, साधारण मानिसलाई यसै जन्ममा भोग, धन र आरोग्य चाहिएकोले मन्त्र, धारणीमुद्रा र मण्डल आदिको साधनाबाट प्राप्त हुने बाटो तन्त्रयानले देखाएको थियो । नालन्डामा दशौँ श.ई. तिर आदिबुद्ध (अथवा बज्रधर) को कल्पना भयो र आदिबुद्धबाट ध्यानीबुद्धहरूको उत्पत्ति भएको पनि धारणा छ । आदिबुद्धको पहिचान अग्निज्वालाका रूपमा पनि गरिएको छ र स्वयम्भूपुराण अनुसार आदिबुद्धको उत्पत्ति नेपालमा अग्निज्वालाका रूपमा भएको थियो, जसको संरक्षणका लागि मञ्जुश्रीले मन्दिर निर्माण गराएका थिए । बज्रयानमा आदिबुद्धको सर्वाधिक महत्त्व छ र यिनका शक्तिलाई प्रज्ञापारमिता भनिएको छ । साधनमालामा चारओटा पीठहरू क्रमशः कामरूप, श्रीहृद्, पूर्णागिरी, (पूना) र उद्दियानमा भएको उल्लेख छ (पीठोपपीठ क्षेत्रेपुकुरुसृष्ट मनेकधा) । हेवज्रतन्त्रका लेखक सरोरूहवज्र थिए र यसका भाष्य जालंधरीपाले तैयार गरेका थिए । द्वारि कपाले ७५३ ई. तिर चक्रसम्बरतन्त्र, कालचक्रतन्त्र र बज्रयोगिनीतन्त्र लेखेका थिए । कारण्डव्यूहमा अवलोकितेश्वरले सवै मानवप्रति दर्शाएको करुणा र मायाबारे चर्चा पाइन्छ । यसै ग्रन्थमा उनलाई विष्णु, शिव र गणेशको रूप धारण गर्ने छन् भनी भविष्यवाणी गरिएको छ । समयको मागबमोजिम बज्रयानीगुरूहरूले अष्टसाहश्रिक प्रज्ञापारमितालाई छोटो पारी शतश्लोकी प्रज्ञापारमिता र त्यसपछि अर्धै संक्षेपमा प्रज्ञापारमिता धारणी बनाए । तिब्बतमा त्यसलाई भन्नु सजिलो पार्नका लागि प्रार्थनाचक्र बनाइयो । यो प्रार्थनाचक्र खस क्षेत्रमा पनि चलनमा आयो ।

खस क्षेत्रका अनेक अभिलेखहरूमा 'विराटपीठ' को उल्लेख पाइन्छ ।^{१६} जसलाई ज्वालामुखी-जालंधरीपीठ भनि पद्मपुराण र जालंधरी पुराणमा भनिएको छ । दुल्लु वरिपरि शीरस्थान, नाभिस्थान, पादुकास्थानमा ज्वाला निस्केको छ, यसका साथै

^{१५} B. Bhattacharya, An Introduction to Buddhist Esoterism, 1970, Delhi, p. 53.

^{१६} विराटपीठको उल्लेख आदित्यमल्लको ई. सं. १३२१ को ताम्रपत्रमा, पृथ्वीमल्लको ई. सं. १३४९ को ताम्रलेखमा, मेदिनीवर्माको ई. सं. १९९८ को ताम्रपत्रमा, कल्यालवशी वलिराजको शाके १३२२ (ई.सं. १४००) को ताम्रपत्र आदिमा पाइन्छन् । गोपथ ब्राह्मणमा विराटराजको उल्लेख छ र उनका लागि त्यहाँ पुरुषमेधयज्ञ गर्ने सिफारिस गरिएको छ । जयपुर राजस्थानबाट ५२ मीलपर विराटपट्टन, मत्स्यदेशको राजधानी थियो र यो ठाउँ कल्लुबाट १०० मील दक्षिण र दिल्लीबाट १०५ मील दक्षिण-पश्चिममा छ । जहाँ पंच पाण्डवहरू आफ्ना गुप्तवासका दिन बसेका थिए । यहाँ अशोकस्तम्भका टुक्राहरू, स्तंभलेख, एउटा गोलो स्तूपघर आदि पाइएका छन् । पछि गढवाल क्षेत्रमा लगभग ८२०-८२३ ई. मा विराटपट्टन कत्युरी सूर्यवंशी राजाको र राजधानीका रूपमा प्रख्यात भएको थियो (कनिंघम, भारतको प्राचीन भूगोल, १९६३, २८४-९०, उपेन्द्र ठाकुर, मिथिलाको इतिहास, १९५६, ५६ । वलिराजको शाके १३२२ (१४०० ई.सं.) को मुगुवाट पाइएको ताम्रपत्रमा उनलाई विराटपुरका राजा (विराटपुर नृपतेश्वरी वलिराज) भनिएको छ (सूर्यमणि, २०४३, ३३) ।

धूलेश्वर, डुंगेश्वरमा पनि कुनै समयमा ज्वाला निस्कन्थ्यो होला र यी पाँचओटै क्षेत्र त्यस भेकका अत्यन्त पवित्र तीर्थस्थल, अग्निदेव (वैश्वानर त्रयः- पृथ्वी मल्लका ई. सं. १३५८ को ताम्रलेख) को प्रतीकस्थल र प्रख्यात शक्तिपीठहरू (विराटपीठाधिष्ठित देवता'- दैलेखको आदित्य मल्लको ई.सं. १३२१ को ताम्रलेख) थिए। दुल्लुलाई वैराटपुर र बलिराजको शाके सं. १३२२ को ताम्रलेखमा उनलाई- 'वैराटपुरनृपते' भनिएको छ। यस्तै ज्वालाक्षेत्र, भारतको कांगडामा र नेपालको मुक्तिनाथ (मुस्तांग जिल्ला) मा पनि छ। जीतेन्द्रनाथ बनर्जि अनुसार शक्तिपीठ र शक्तिपूजाको ख्याति सातौँ ई. मा भैसकेको थियो किनभने बृहत्संहितामा मण्डल क्रममा मातृका मूर्ति राखेबारे निर्देशन पाइन्छ (हिन्दूमूर्ति कला, १९७४, ४९०-५००)। हुन त ऋग्वेदको देवी-शक्त, ब्राह्मणग्रन्थ तथा उपनिषद्हरूमा मातृकाबारे वर्णन पाइन्छ। कैन्य उपनिषद्मा उमा-हैमवतीलाई ब्रह्मविद्याको भौतिकरूप भनिएको छ। यस्तै मुण्डक-उपनिषद्मा अग्निका सातओटा जिभ्रोमध्ये दुईटाको नाउँ काली र कराली भनिएको छ। अरू अंगहरू हुन् - मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिगिनी, र विश्वरूची, (जे.एन.: बनर्जि, १९७४, ४९१)। अग्निका सातओटा जिभ्रोले सप्तमातृकाबारे पनि जनाउँछ। महाभारतको दुर्गास्तोत्र, हरि वंश, मारकण्डेय पुराणको देवीमहात्म्यमा र अनेक पुराणमा शक्तिपीठ र मातृकाबारे सूचना पाइन्छन्। राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको नेवारी भाषामा लेखिएको हस्तलिखित ग्रन्थ कुब्जिकापूजापद्धति: एउटा पश्चिमातंत्र पद्धतिको कौशसंप्रदायसँग सम्बन्धित पुस्तक मा ६४ योगिनीका नाउहरू मध्ये बाइस संख्यामा ज्वालामुखी नाउँको पनि उल्लेख पाइन्छ (वेजलर १९८९, ५५८)। अग्निलाई विष्णुपुराण (१८-२०-२२, इन्दूमती मिश्र, प्रतिमा विज्ञान, १९७२, १६३) मा विष्णुको पत्नि स्वाहा भनिएको छ। महाभारत अथवा रामायणमा बाखोको आकृति भएको गणेशलाई अग्निको एउटा रूप भनिएको छ। (Winternitz, GRAS, 1985, PP 149 ff; Keith, Religion and Philosophy of the Veda, P. 242; Coomara Swamy, Yaksas, 1971, 12, Footnote-2)। गणेश, दक्षप्रजापति र कुमारको पनि आउनसँग सम्बन्ध भएको कुरा पनि स्मरणीय छ (बनर्जि, १९७४, पृ. ५६२)। श्रीदुर्गाप्रशंग, गीता प्रेश, २०५५, ११)। श्री विश्वसारतन्त्रमा दुर्गाका एकसय आठ नाउ मध्ये एउटा नाम हो अग्निज्वाला। दक्षप्रजापतिको

यज्ञमा रूद्रको अपमानलाई सहन नसकी देवीले आत्मदाह गर्नु र शिवले उनको मृत-शरीर बोकी ठाउँ-ठाउँ हिंड्दा हिंड्दै विष्णुद्वारा चक्रले उनको जिउलाई टुक्रा पार्नु र विभिन्न ठाउँमा जिउको भाग भरेपछि शक्तिपीठका रूपमा प्रसिद्धि प्राप्त गर्नुबाट, शक्तिपीठको ख्याति भएको हो। दुल्लु क्षेत्रका पादस्थान, नाभिस्थान र शिरस्थानका नाउँ पनि त्यस्तै शक्तिपीठको ख्यातिलाई जनाउँछ। महाभारतमा तीन शक्तिपीठहरू क्रमशः योनि (योनिकुण्ड), स्तन (स्तनकुण्ड) भरेका शक्तिपीठहरू पंजाबका पञ्चनद क्षेत्र र अन्त पनि रहेको वर्णन तीर्थयात्रा खण्डमा पाइन्छ। राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको एउटा १०८० ई. सम्वतमा लेखिएको शैव तान्त्रिक पुस्तक कुब्जिकामत (वेजलर, १९८९, ५४) मा पाच ओटा पीठहरू-ओदियान (उडीसामा), जाल (जालंधरमा), पूर्ण (मर हट्ट देशमा), मातंग (श्रीशैल देशमा) तथा कामाख्या (आसाम) मा रहेको वर्णन पाइन्छ।^{१७} त्यस्तै, बौद्धसंस्कृतग्रन्थ महाधुरीमा भीमा (अर्को नाउँ भीसना) र शिवभद्रको मन्दिर भारतको उत्तर पश्चिम किनारमा रहेको बारे सुचना दिन्छ (बनर्जि १९७४, ४९५)। देवीमहात्म्यमा देवीका ६ ओटा अंगहरू (पडंगन) बारे उल्लेख पाइन्छ। महाभारतअनुसार शक्तिका अंगहरू भरेका ठाउँमा शिवजी भैरवहरूका रूप धारण गरी आफ्नी अर्धाङ्गिनीको अंगरक्ष निमित्त वसेका थिए। आगममा अग्निदुर्गाको वर्णन छ (इन्दूमती मिश्र, १९७२, १७७) भने अर्कोतिर अग्नि गणपति जसलाई स्पकर्णका नाउँबाट पनि चिनिन्छ, उनले अग्निलाई ऋषिहरूको श्रापबाट रक्षा गर्न आफ्ना चाक्ला कानद्वारा हम्केर उनको रक्षा गरेका थिए (गोपीनाथ राव, हिन्दू मूर्तिकला, भल्यू. १, पार्ट-१, पृ. ६०)। यस्तै कालिका पुराणमा त्रिपुराभैरवी र महामायाको वर्णन पाइन्छ।

खस देशमा यी मातृका मूर्तिबाहेक शिवपरिवार, नाथ संप्रदाय, बालभैरव, भारशिव संप्रदाय, ब्रह्मा र कृष्णका साथै आदि देवताको प्रभाव पाइन्छ। विनायक नाउँ अथर्वशीर्ष उपनिषद्मा मानवगुह्यसूत्र माज्ञवल्कस्मृति र महाभारतमा गणेश्वर विनायकहरूका उल्लेख पाइन्छन्। यहाँ अनेक ठाउँमा ब्रह्मा र मस्ताको पूजाको व्यहोरा पनि पाइएको छ। पञ्चायन पूजा, हरिशंकरी यात्रा^{१८}, हरिहरमूर्ति, त्रिमूर्ति (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) पूजा आदिबाट विभिन्न धर्म र विश्वासमा समन्वय ल्याउने प्रयासबारे थाहा पाइन्छ।

^{१७} A. Wezler, Publication of the Nepal German Manuscript Project, Stuttgart, 1989, Preface LXXX; It reads - 'गच्छत्वं भारते वर्षे कुरू सृष्टिस्त्व भीदशः पञ्चवेदाः पञ्चैन योगीन पीठपञ्चकं ॥'

^{१८} हरिशंकरी यात्राको प्रचलन उल्लेख नेपाल उपत्यकामा पनि भएको प्रमाण भएका हस्तलिखित ग्रन्थले गराएको छ। वेजलर, १९८९, भूमिका पृ. ३८ र पृ. ३६४, रामायण नाटकम, लेखक धर्मगुप्त, 'जययुथ सिंगदेवेन आस्माकं हरिशंकररथ यात्रामहोत्सव प्रसङ्गे... धर्मगुप्तस्या भिन्न कृत-नाटक।

सहायक ग्रन्थ तथा लेखहरूको सूचि

१. Ram Niwas Panday, 1997, Making of Modern Nepal, A study of history, art and culture of the principalities of Western Nepal, Delhi.
२. Prayag Raj Sharma, 1972, Preliminary Study of the Art and Architecture of the Karnali Basin, West Nepal, Paris.
३. जनकलाल शर्मा २०३२, श्री ५ वीरेन्द्रको वृहत हिमाली संस्कृतिमा चाख, प्रज्ञा, पूर्णाङ्क ५९, कमलादी, काठमाडौं, पृ. १-१३।
४. हरिराम जोशी, मधुपर्क, जेष्ठ २०३५, सुर्खेत एक संक्षिप्त अध्ययन, वर्ष ११, अंक-१, पृ. ४७-५२।
५. धनवज्र बज्राचार्य, श्रावण-२०२२, कर्णाली प्रदेशको इतिहास, एक झलक, पूर्णिमा-६, पृ. १४-२९।
६. सूर्यमणि अधिकारी, २०४३, पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण, त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं। Adhikary, 1997, The Khasa Kingdom, New Delhi
७. Luciano Petech and G. Verardi, 1997. The History of Nepal as seen by the Italian Scholars, Nepalese and Italian contributions to the history and archaeology of Nepal, ISIAO-Roma, PP. 23-24; Luciano Petech, 1988, Yatshe, Guge, Purang, a new study seric orientale roma 60, Rome 369-394
८. Giuseppe Tucci 1962, The Discovery of the Mallas; Preliminary report on two scientific expeditions in Nepal, 1956, ISMEO, Roma; Journey to Mustang 1952, Kathmandu 1953, Reprint, 1977.
९. Ram Niwas Pandey, 1977, The sculptural tradition of Western Nepal, Ed. by Giovanni Verardi, Nepalese and Italian contributions to the History And Archaeology of Nepal, pp. 119-129.
१०. J.S. Strong, 1983, Legends of King Asoka, Princeton, PP. 220-21.
११. R. Shafer, 1954, Ethnography of Ancient India, Wiesbaden, P. 43.
१२. G.A. Grierson, 1968, Linguist Survey of India, Vol-IX, Pt. IV, Delhi
१३. F. Hamilton, 1819, An account of the Kingdom of Nepal, V.S. 2012-1
१४. Yogi Naraharinath, Itihasprakash, all the vols; 2012-2013, Sandhipatra Sangraha, Pt I; V.s. 2022
१५. शुक्रसागर श्रेष्ठ, २०५२, सुर्खेत उपत्यकाको पुरातात्विक प्रतिवेदन, पुरातत्व विभाग।
१६. E.T. Atkinson, 1974, Kumaon Hills, Delhi.
१७. K.P. Nautiyal, 1969, The Archaeology of Kumaon, Varanasi
१८. H.H. Risley, 1915, The People of India, Calcutta.
१९. सत्यमोहन जोशी, २०२८, कर्णाली लोक संस्कृति, प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, खण्ड-१
२०. A.Cunningham, 1963, The Ancient Geography of India, Varanasi, P. 78, PP. 109-130.
२१. Nando Lal Dey, 19.., Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India
२२. Luciano Petech, 1984, Medieval History of Nepal, Roma, PP. 77-79.
२३. Dhanavajra Vajracharya, K.P. Malla, 1985, The Gopalraj vansavali, Wiesbaden
२४. Vinod Bihari, 1913-1914, Two Inscriptions of Asoka Challa at Boudhagaya, Epigraphiaindica, Vol-XIII, PP. 27-30.

२५. P.R. Sharma, 1977, The Matwali chetris of Western Nepal, The Himalayan Review, Vol-IV.
२६. Lama Chimpa, Alka Chattopadhyaya, 1990, Taranatha's History of Buddhism in India, Delhi, P. 51.
२७. तारानन्द मिश्र, २०५३, सम्राट अशोक र नेपालसंग उनको सम्बन्ध, प्रज्ञा ८२ ख, फागुण-जेठ, पृ. ६१-६४, T.N. Mishra, 1994, The Archaeological Research in the High Mountains of Mustang District, Ancient Nepal-136, PP. 147-160.
२८. J. Prj Luski, 1967, The Legends of Emperor Asoka in Indian and Chinese Texts, Translated by Dilipkumar Biswas, Calcutta, P. 111.
२९. D.C. Sircar, 1967, Cosmography and Geography in Early Indian Literature, Calcutta, p. 83.
३०. Mr. Eggermont, The year of Budha's Mahaparinirvan, The dating of the Historical Buddha, 1991, Ed. by H. Bechert, Gottingens, Part I, Pp. 144, 241-249.
३१. राहुल सांकृत्यायन वि.सं. २०१५, कुमायुं, वाराणसी ।
३२. J. N. Banerjee, 1974, The Development of Hindu Iconography, Delhi
३३. सुखेत दर्पण, २०५३, सम्पादक-पीताम्बर ढकाल, महेन्द्र कुमार मल्ल तथा ध्रुवकुमार श्रेष्ठ, सुखेत ।
३४. मोतीलाल, २०५४, सुखेत-दैलेखको सेरोफेरो, सुखेत ।
३५. B.K.Thaper, Recent Archaeological Discoveries in India, Paris, 1985.